

Niedoszła próba ograniczenia samodzielnia. Aleksander I i warszawski projekt konstytucji dla Imperium Rosyjskiego z lat 1818-1820

A Failed Attempt to Limit Self-Lease. Alexander I and the Warsaw Constitution Draft for the Russian Empire between 1818 and 1820

By the order of Alexander I, Emperor of Russia, constitutional draft for the Russian Empire was developed at the Warsaw chancellery of senator Nikolai Novosiltsov between 1818 and 1820. The draft largely based on the constitutional act of the Kingdom of Poland of 1815, significantly changing ISS systemic structure. However, this draft did not enter into force. In 1831, after founding the original document, the authorities of the November Uprising made the fact of its creation public by publishing the text in the form of a printed brochure. After the seizure of Warsaw in September 1831, by the personal order of Nicholas I, attempts were made to erase all traces of his predecessor's initiative by burning the acquired copies in the Moscow Kremlin.

Dariusz Szpoper

profesor nauk prawnych
Akademia Pomorska w Słupsku

ORCID – 0000-0002-8593-2821

Słowa kluczowe:
samodzielnia, ograniczenie, próba, Aleksander I, Warszawa, senator, kancelaria, Nikołaj Nowosilcow, Piotr Wiazemskij, projekt, konstytucja, karta, Imperium Rosyjskie, nadanie, zmiany, ustrój państwa, Mikołaj I, feldmarszałek, Iwan Paskiewicz, Moskwa, Kreml, spalanie

Key words:
self-control, limitation, attempt, Alexander I, Warsaw, senator, chancellery, Nikolai Novosiltsov, Piotr Wiazemskij, draft, constitution, card, Russian Empire, granting, changes, state system, Nicholas I, field marshal, Ivan Paskiewicz, Moscow, The Kremlin, burning down

<https://doi.org/10.36128/priv.vi34.210>

Wydarzenia pierwszych miesięcy XIX wieku przyniosły Cesarstwu Rosyjskiemu zapowiedź daleko idących zmian – brutalne zabójstwo imperatora Pawła I (1754-1801) dokonane rękoma osób stosunkowo mu bliskich¹ – a w następstwie tego

- 1 Andriej Tereszczuk, *Paweł I. Życie i carstwowanie* (Sankt-Peterburg: Vita Nova, 2011), 31; [Nikołaj Aleksandrowicz Sabłukow], *Zapiski generała N.A. Sabłukowa o wriemienach imperatora Pawła I i o konczinie etogo gosudarja* (Moskwa: Preobrażenije, *Obszczestwo sochranienija literaturnogo nalsedija*, 2002), 82-85; Jewgienij Sewastianowicz Szumigor-skij, *Impierator Paweł I. Życie*

objęcie rządów w państwie przez jego syna i zarazem następcę tronu, wielkiego księcia Aleksandra Pawłowicza, następnie cesarza Aleksandra I (1772–1825), zdawało się świadczyć o mających nastąpić rychło głębokich zmianach podążających ku nowym wyzwaniom, także ustrojowym². To panowanie włączyło Rosję w proces modernizacji wprowadzający istotne innowacje – następowała reorganizacja instytucji państwa, tworzone nowe organy zarządzające, powoływano do życia również kolejne szkoły wyższe – uniwersytety, w tych głównych miastach imperium, w których brakowało tego typu placówek edukacyjnych. Na forum międzynarodowym Cesarstwo Rosyjskie aktywnie dążyło też do przyłączenia do swojego terytorium nowych obszarów – Gruzji, Finlandii, Besarabii, ziem polskich, a nawet tych położonych na kontynencie Ameryki Północnej. Okres ten był także czasem osiągnięcia przez Imperium Rosyjskie znaczącej przewagi wśród pozostałych państw europejskich, chociaż początek drugiej dekady panowania Aleksandra I zapisał się w dziejach Rosji poprzez pryzmat jednego z najbardziej tragicznych wydarzeń w jej historii – wtargnięcia w granice cesarstwa wojsk napoleońskich i zniszczenia w wyniku pożaru starej, rosyjskiej stolicy – Moskwy. Pomimo jednak tych wszystkich wydarzeń Aleksander I wciąż jeszcze był postrzegany przez ówczesną opinię publiczną jako władca – reformator dążący do liberalizacji kanonów życia państwowego³. Takiemu wizerunkowi sprzyjały zapewne tak pewne wypowiedzi cesarza wygłaszane na forum publicznym, w których pojawiały się odwołania do terminu „konstytucja”, jak i mniej lub bardziej realne działania podejmowane na tym polu. W 1809 roku, przyłączając do Imperium Rosyjskiego pozostającą pod władaniem Szwecji Finlandię⁴,

i carstwowanije (Moskwa: Gosudarstwienaja publicznaja istoriczeskaja biblioteka Rossiji, 2014), 22; 251-254.

2. Nikołaj Karłowicz Szilder, *Imperator Aleksandr pierwyj. Jego żiźń i carstwowanije*, t. I (Moskwa: OAO Moskowskije uczebniki i Kartolitografija, 2008), 5; wielki książę Nikołaj Michajłowicz [Romanow], *Imperator Aleksandr I. Biografija* (Moskwa: Zacharow, 2010), 297-298.
3. Marie-Pierre Rey, *Aleksandr I*, przeł. A. Ju. Pietrowa, A. Ju. Tereszczenko (Moskwa: *Rossijskaja političeskaja encykłopedija* – ROSSPEN, 2013), 10; Donald Rayfield, *Edge of Empires. A History of Georgia* (London: Reaction Books, Ltd, 2012), 259; Barbara Szordykowska, *Historia Finlandii* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2011), 98-100; Siemion Bencianowicz Okuń, *Rossijsko – amerikanskaja kompanija* (Moskwa: Konceptuał, 2019), 79-82.
4. [Aleksander I], „Manifest »O pokorenni Szwedskoj Finliandii i o prisojedinenii onoj nawsegda k Rossiji«, dat. 20 marca (4 kwietnia) 1809 roku”, [w:] *Zakonodatielstwo imperatora Aleksandra I. 1801-1811 gody*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Zerkalo«, 2011), 355-356; Oleg Ajrapetow, *Istorija wnieszniej polityki Rossijskoj*

w wydanym 15 (27) marca 1809 roku manifeście imperator zapowiadał poznanowanie i zachowanie religii, utrwalonych od wieków regulacji prawnych, (*korennyje zakony*), uprawnień i przywilejów, z których każdy ze stanów Wielkiego Księstwa Finlandzkiego w sposób szczególny, a także wszyscy poddani *in gremio*, od najniższej do najwyższej ulokowanych w hierarchii społecznej, korzystali „[...] na mocy Konstytucji”, obiecując zarazem zachowanie tychże w formie nienaruszonej, również co do siły ich obowiązywania⁵. Potwierdził to następnego dnia w przemówieniu wygłoszonym podczas inauguracji posiedzenia sejmiku stanowego w miasteczku Borgå (Porvoo), położonym nieopodal Helsingfors (Helsinki). Aleksander I zwracając się wówczas po francusku do fińskich deputowanych stwierdził: „Obiecałem zachować waszą konstytucję, wasze odwieczne prawa [...]”⁶.

impierii 1801-1914. 1801-1825 Wnieszniaja polityka imperatora Aleksandra I (Moskwa: O.O.O. Kuczkowo pole, 2017), 122-123.

- 5 [Aleksander I], „Wysoczajszij Jego Imperatorskago Wielicestwa Manifest ob utwierdzenii praw Wielikago Kniażestwa Finliandii, dat. 15(27) marca 1809 roku”, [w:] *Akty dlia wyjasnienija politiczeskago polożenija Wielikago Kniażestwa Finliandskago* (Gelsingfors: Tipografija Finskago Litieraturnago Obszczestwa, 1890), 3; [Aleksander I], *Aleksander the First's Charter, Given at the Diet of Poorvo*, 27 march 1890, [w:] *Finland and Russia 1808-1920. From Autonomy to Independence. A Selection of Documents*, red. i przeł. David G. Kirby (London, Basingstoke, New York, Dublin, Melbourne, Johannesburg, Madras: The MacMillan Press LTD, School of Slavonic and East European Studies University of London, 1975), 14-15, który sformułowanie: *korennyje zakony* tłumaczy niezbyt precyzyjnie jako “basic law”.
- 6 [Aleksander I], „Riecz Jego Wielicestwa Imperatora Aleksandra I pri otkrytii sejma w g.[orodie] Borgo, dat. 16(28) marca 1809 roku”, [w:] *Akty dlia wyjasnienija politiczeskawo polożenija Wielikago Kniażestwa Finliandskago* (Gelsingfors: Tipografija Finskago Litieraturnago Obszczestwa, 1890), 4; problem obowiązywania szwedzkich konstytucji z 1772 i 1789 roku na terenie Wielkiego Księstwa Finlandzkiego po 1808 roku nie jest jednoznaczny. Ich *de iure* moc obowiązującą między innymi negują: Igor Pychałow, *Finlandija. Gosudarstwo iz carskoj probirki* (Sankt Peterburg, Moskwa, Jekatierinburg, Woroneż, Niżnij Nowgorod, Rostow-na-Donu, Samara, Mińsk: Izdatielstwo Piter, 2019), 103-108; Michaił Michajłowicz Borodkin, *Sprawki o „konstituciji” Finliandii* (Sankt-Peterbug: Wojennaja Tipografija, 1900), 22-32; Michaił Michajłowicz Borodkin, *Istorija Finliandii. Wriemia imperatora Aleksandra I* (Sankt-Peterburg: Gosudarstwienaja Tipografija, 1909), 584; Kesar Filipowicz Ordin, *Pokorenije Finliandii. Opyt opisaniija po nieizdannym istocznikom*, t. II (Sankt-Peterburg: Tipografija I.N. Skorochodowa, 1889),

Mit Aleksandra I jako władcy sprzyjającego wprowadzeniu w Imperium Rosyjskim rozwiązań ustrojowych w oparciu o nadaną przez siebie konstytucję zdawały się także utrwać działania podjęte na tej niwie przez stosunkowo nieliczne, aczkolwiek wpływowe grono przedstawicieli polsko-litewskiej arystokracji z guberni zachodnich cesarstwa, niegdyś tworzących Wielkie Księstwo Litewskie, a zmierzających w latach 1809-1812 do reaktywacji zarówno tego państwa, jak i nawet, w pewnych ograniczonych formach, państwowości przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, oczywiście pod berłem rosyjskiego domu panującego⁷. W pewnej też mierze, to koncepcje i projekty wypracowane w ramach tego, niechętnego napoleońskiej Francji i jej dorobkowi prawno-ustrojowemu, zachowawczego kręgu politycznego, wspierane przez poglądy bliskich współpracowników Aleksandra I, zadecydowały o ostatecznym kształcie oraz treści *Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego*, podpisanej przez imperatora w Warszawie 15(27) listopada 1815 roku. Aleksander I także osobiście ingerował, podczas prac nad tworzeniem tego aktu normatywnego, w jego zawartość merytoryczną, wprowadzając rozwiązania zmierzające ku wzmocnieniu pozycji władcy, starając się wyposażyć go równocześnie w uprawnienia poszerzające znacznie kompetencje monarsze, także w kierunku możliwości arbitralnego oddziaływania na otaczającą sferę

332-341; Osmo Jussila, *Wielikije Kniażestwo Finliandskoje 1809-1917*, przeł. W. M. Awcinow, L. W. Anisimow, S. S. Bieljajew, I. E. Naletowa, red. A. Ju. Rumiancewa (Helsinki: Ruslania, Books Oy, 2009), 66-72; odmiennie: Rostisław Naufaldowicz Dusajew, Marija Borisowna Rewnowa, *Finlandia ot Aleksandra I do Aleksandra III (istoriko-prawowej oczierk)* (Sankt-Peterburg: Izdatielstwo Juridiczeskogo instituta, 2012), 13-14; Matti Klinge, *Impierskaja Finlandia*, przeł. I. Sołomeszcza, W. Musajewa, A. Rupasowa (Sankt-Peterburg: Izdatielskij Dom Koło, 2005), 21-22; Hubert Izdebski, „Absolutyzm rosyjski w obliczu konstytucjonalizmu w Europie (XVIII-XIX w.)”, [w:] Adam Bosiacki, Hubert Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność* (Kraków: ARCANA, 2013), 39 określa zgrabnie finlandzki model konstytucyjny przymiotnikiem „swoisty”; szerzej o konstytucjach szwedzkich z 1772 i 1789 roku pisze: Ingvar Andersson, *Dzieje Szwecji*, przeł. Stanisław Piekarczyk (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967), 223, 230.

- 7 Dariusz Szpoper, „Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszu z Rosją do 1815 roku”, [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał (Wrocław: Kolonia Limited, 2002), 228-249; Hubert Izdebski, „Litewskie projekty konstytucyjne z lat 1811–1812 i ich wpływ na Konstytucję Królestwa Polskiego” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (1972): 97-111.

społeczno-polityczną⁸. Karta konstytucyjna Królestwa Polskiego nie stała się jednak li tylko wyłącznym efektem woli Aleksandra I, ale była także wynikiem ustaleń przyjętych w trakcie Kongresu Wiedeńskiego, którego Akt Końcowy przewidywał trwałe związanie tego państwa z Cesarstwem Rosyjskim osobą imperatora i jego następców z tytułem króla polskiego, jak również konstytucją („lié irrécocablement par sa constitution”). Ponadto, w treści tego dokumentu, zgadzano się, iż Polakom nadane zostaną instytucje oraz przedstawicielstwo narodowe („une représentation et des institutions nationales”), których status miał pozostawać w pełnej zgodzie z polityczno-ustrojowymi rozwiązaniami aprobowanymi przez rządy państw władających podzielonym terytorium przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁹. W ślad za tym, oktrojowana Konstytucja Królestwa Polskiego przewidziała powołanie reprezentacji narodowej, którą stał się sejm tworzony przez króla i senat oraz izbę poselską, w składzie której, obok posłów wybieranych na sejmikach gromadzących szlachtę zasiedli również deputowani z okręgów

-
- 8 „Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 roku”, [w:] Mieczysław Adamczyk, Stefan Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791-1982* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1985), 101; Hubert Izdebski, „Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 roku”, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. I, red. Marian Kallas (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), 197; Stanisław Barzykowski, *Historia powstania listopadowego*, t. I (Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1883), 67-70.
- 9 Szymon Askenazy, *Rosya-Polska 1815-1830* (Lwów-Warszawa: nakładem H. Altenberga; E. Wende i spółka, 1907), 65; Piotr Wandycz, *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795-1918*, przeł. Wojciech Zajączkowski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994), 98-99; Nikołaj Karłowicz Szilder, *Imperator Aleksandr pierwszy. Jego życie i carstwowanie z ilustracjami*, t. III (Moskwa: OAO Moskowskije uczebnyki i Kartolitografija, 2009), 304-305; Malte Rolf, *Polskie ziemie pod władztwem Peterburga. Ot wieskiego kongressa do pierwszej mirowej*, przeł. Kirill Lewinson (Moskwa: Nowoje literaturnoje obozrenije, 2020), 56-57 zwraca uwagę, iż jeszcze nienapisana Konstytucja Królestwa Polskiego stawała się bezpośrednią częścią Aktu Końcowego, ale też z rosyjskiego punktu widzenia wschodnie obszary byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów bezpośrednio wcielone w granice Imperium Rosyjskiego (gubernie zachodnie) uzyskiwały i pogłębiały ewolucyjnie status ziem rdzennie rosyjskich w geopolitycznej świadomości poddanych Aleksandra I i jego następców. Zaś tradycja polskiej państwowości zaczęła powoli w oczach Rosjan ograniczać się i zamykać wyłącznie w obszarze Polski kongresowej.

gminnych¹⁰. Miał on być zwoływany w trybie ordynaryjnym co dwa lata w Warszawie „[...] w czasie oznaczonym przez akt zwołania przez króla wydany”¹¹. Pierwszy sejm Królestwa Polskiego zebrał się wiosną 1818 roku. Senatowi przewodniczył hrabia Stanisław Potocki, zaś na czele Izby Poselskiej stanął generał, hrabia Wincenty Krasiński¹². Podczas inauguracyjnego posiedzenia sejmu w dniu 15(27) marca w Warszawie Aleksander I w wygłoszonej wówczas mowie tronowej, odwołując się do wprowadzonych w Królestwie Polskim rozwiązań konstytucyjnych, dość mgliście zapowiadał wprowadzenie zmierzających w tym samym kierunku zmian w Cesarstwie Rosyjskim. Zwracając się do zgromadzonych w Sali posiedzeń Senatu, stwierdził: „Organizacja istniejąca w Waszym kraju pozwoliła na urządzenie bezpośrednio nowej, którą wam dałem, wprowadzając w praktykę zasady owych instytucji liberalnych (*en mettant en pratique les principes de ces institutions libérales*), które nie przestawały być przedmiotem mej pieczołowitości, a których zbawienny wpływ spodziewam się za pomocą Boską, rozciągnąć na wszystkie kraje, które Opatrzność mej troskliwości powierzyła. W ten sposób dostarczyliście mi środków okazania mej ojczyźnie tego, co przygotowuję dla niej od dawna, a co uzyska, skoro żywioły dzieła tak ważnego dojdą do koniecznego rozwoju”¹³. Najprawdopodobniej wówczas też, podczas tego pobytu w Warszawie, imperator powierzył prowadzenie prac na tekstem projektowanej konstytucji dla Cesarstwa Rosyjskiego jednemu ze swoich najbliższych współpracowników, stale też przebywającemu w Królestwie Polskim i pełniącemu od grudnia 1815 roku funkcję delegata i zarazem pełnomocnika monarchy przy

- 10 Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r.[oku], 85; 95; art. 31; 118 ust. 1.
- 11 Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r.[oku], 92; art. 87.
- 12 Fryderyk Skarbek, *Dzieje Polski, cz. 2, Królestwo Polskie od epoki początku swego do rewolucji Listopadowej* (Poznań: Nakładem Księgarni J.K. Żupańskiego, 1877), 128.
- 13 [Aleksander I], „Mowa wyrzeczona przez Jegomość Cesarza i króla Aleksandra, przy zagajeniu sejmu Królestwa Polskiego dnia 15/27 Marca 1818, w Warszawie”, [w:] [Michał Ogiński], *Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od roku 1788 aż do końca roku 1815*, t. IV (Poznań: Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1873), 214; Nikołaj Karłowicz Szilder, *Imperator Aleksandr pierwszy. Jego życie i carstwowanie z ilustracjami*, t. IV (Moskwa: OAO Moskowskije uczebnyki i Kartolitografija, 2010), 84, który, jak wydaje się, podaje bardziej dokładne tłumaczenie ostatniego zdania *in fine* tego fragmentu mowy tronowej Aleksandra I: „[...] kiedy podstawy tak ważnej sprawy osiągną odpowiednią dojrzałość, (*kogda naczata stol' ważnogo dela dostignyt nadležaszcziej zrelosti*)”.

Radzie Administracyjnej, tajemnemu radcy i senatorowi Nikołajowi Nikołajewiczowi Nowosilcowowi (1762-1838)¹⁴. W jego warszawskiej kancelarii prace nad projektem przyszłej konstytucji rosyjskiej – Gasudarstwienniej ustawnoj gramoty Rossijskoj impierii – prowadził bezpośrednio francuski prawnik i zarazem publicysta, osobisty sekretarz Nowosilcowa Piotr Deschamps, który niejako wyspecjalizował się jeszcze we Francji w przygotowaniu i redakcji różnego rodzaju aktów normatywnych „[...] tworząc je, jak się to mówi, bezpośrednio w czystopisie”. To właśnie z nim jego zwierzchnik dzielił się swoimi koncepcjami i przemyśleniami. Z kolei za stworzenie rosyjskojęzycznej wersji Gramoty odpowiedzialny był inny współpracownik Nowosilcowa, przybyły do Warszawy z Moskwy w pierwszych miesiącach 1818 roku, tłumacz i literat, książę Piotr Andriejewicz Waziemskij (1792–1878), którego protegował z kolei senatorowi do współpracy generał Michaił Michajłowicz Borozdin (1767–1837), „[...] swojego czasu olśniony sławą żołnierz z pól bitewnych i również zauważalna postać na salonach” Moskwy oraz Sankt-Petersburga, a zarazem też stary przyjaciel ojca poety¹⁵. Stosunkowo szybko, bo

-
- 14 Lubow Fiedorowna Pisarkowa, *Gosudarstwiennoje uprawlenije Rossiji w pierwoj czetwieri XIX w.: Zamysły, projekty, wopłoszczenije* (Moskwa: Nowyj Chronograf, 2012), 301; Denis Nikołajewicz Sziłow, „Nowosilcow Nikołaj Nikołajewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych uczeżdzenij 1802-1807. Biobibliograficzeskij sprawownik* (Sankt Petersburg: Dmitrij Bułanin Jewropejskij uniwersytet w Sankt-Peterburge, 2001), 465-466; Walerij Iwanowicz Fedorczenko, „Nowosilcow Nikołaj Nikołajewicz, graf”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*, t. II (Moskwa: Minuwszyje, 2018), 123-124; Kazimierz Bartoszewicz, *Utworzenie Królestwa Kongresowego* (Kraków: Nakładem Centralnego Biura Wydawnictw N.K.N., 1916), 243-244; Wojciech Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764-1989* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012), 126; odmiennie: Siergiej Władymirowicz Mironienko, *Samodzierzawije i reformy. Politiczeskaja borba w Rossiji w naczale XIX w.* (Moskwa: Izdatielstwo Nauka, 1989), 170, który przypuszcza, że prace nad *Gramotą* rozpoczęły się dopiero w początkach 1819 roku. W kolejnej pracy ten sam autor: Siergiej Władymirowicz Mironienko, *Stranicy tajnoj istorii samodzierzawia. Politiczeskaja istorija Rossiji pierwoj połowiny XIX stole-tija* (Moskwa: Izdatielstwo Mysl, 1990), 27 podaje, że prace rozpoczęte zostały w Warszawie w maju – lipcu 1818 roku od tłumaczenia Konstytucji Królestwa Polskiego.
- 15 Piotr Andriejewicz Wiazemskij, „Awtobiograficzekoje wwdedenije”, [w:] [Piotr Andriejewicz Wiazemskij], *Pełnoje sobranije soczinienij kniazia P.A. Wiazemskiego*, t. II, *Literaturnyje i Biograficzeskije Oczerki 1810 g.*

w 1819 roku zmarł Deschamps, zaś cały bez mała ciężar prac nad konstytucją dla Imperium Rosyjskiego spadł na barki księcia Piotra Waziemskiego, który od tej chwili pełnił w jej przygotowaniu rolę wiodącą¹⁶. Potwierdzał to w treści swojego dziennika, pod datą 11(23) stycznia 1820 roku, przejeżdżający wówczas przez Warszawę rosyjski dyplomata Siergiej Iwanowicz Turgieniew (1792–1827), który spotkał się wtedy z Waziemskim i Nowosilcowem. Został też zapoznany z założeniami ustrojowymi Gosudarstwienniej ustawnoej gramoty Rossijskoj imperii, którą to *expressis verbis* określał jako: „projekt W.[iaziemskiego]”, zaznaczając przy tym, iż jawi mu się on jako najlepszy z możliwych w ówczesnych warunkach¹⁷. Rozwiązania, które zostały przyjęte w tekście opracowywanej, przyszłej konstytucji Cesarstwa Rosyjskiego podlegały także osobistemu nadzorowi władcy. Relacjonował ten fakt Piotr Waziemskij, pisząc: „[...] monarcha polecił Nowosilcowowi opracowanie projektu konstytucji dla Rosji [...] kiedy sprawa zbliżała się do końca, Nowosilcow oświadczył, że wyśle mnie z ukończoną pracą do cesarza do Petersburga i przedstawi mnie jako jednego z uczestników jej redakcji, tak aby monarcha mógł w razie potrzeby zażądać ode mnie objaśnień do projektu i przekazać swe najwyższe uwagi jemu, Nowosilcowowi. Zamiar wysłania mnie z tak ważną misją stał się głośny w naszej kancelarii. I zaczęły się knowania: starano się zniechęcić Nowosilcowa do powierzonej mu pracy, do mnie i mojego wyjazdu do Petersburga. Praca, która początkowo wrzała, zaczęła stygnąć. [...] Nie pomnę już, kiedy sporządzony u nas projekt został przedstawiony cesarzowi”. Waziemskij wspominał w tym kontekście swoją wizytę nad Newą latem 1819 roku oraz przyjęcie go przez Aleksandra I w pałacu na Kamiennej Wyspie na specjalnej, popołudniowej prywatnej audiencji, trwającej ponad pół godziny, podczas której to imperator dzielił się z nim swoimi

– 1827 g. (Sankt-Peterburg: wydanie Grafa Siergieja Dmitrijewicza Szeremietiewa, Tipografija M.M. Stasiulewicz, 1878), XXXV; XXXVII–XXXVIII; Maksim Isaakowicz Gimelson, *P.A. Waziemskij. Życie i twórczość* (Leningrad: Izdatielswo Nauka, Leningradskoje otdielenije, 1969), 18; Walerij Iwanowicz Fedorczenko, „Waziemskij Piotr Andrejewicz, książę ...”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj Rossijskoj imperii. Encyklopedia biografij*, t. I (Moskwa: Minuwszje, 2018), 211; Mironienko, *Samodzierżawie i reformy*, 172.

- 16 Nina Wasiliewna Minajewa, *Potajennyje konstituciji Rossiji* (Moskwa: N.P. Sotrużestwo Posew, 2010), 40.
- 17 Jurij Michajłowicz Łotman, „P.A. Waziemskij i dwizenije dekabristow”, *Tartu Rikliku Ülikooli Toimetised. Uczonyje zapiski Tartuskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta*, nr 98 (1960): 56; Jelena Konstantinowna Bespałowa, Jewgienija Konstantinowna Rykowa, *Simbirskij rod Turgieniewych* (Ulianowsk: Ulianowskij gosudarstwiennyj techniczeskij uniwersytet, 2011), 21.

sposprzeżeniami na temat Polski oraz pozostałych spraw politycznych, nawiązując zarazem do projektu Ustawnej gramoty. Wspominając to wydarzenie, książę Wiaziemskij pisał, iż Aleksander I: „[...] wypytywał mnie o Kraków, gdzie niedawno byłem, tłumaczył swe sądy o Polsce, o jej narodowości, którą chciał zachować, mówiąc, iż środki – jakie przedsięwzięła Katarzyna po zdobyciu ziem polskich – byłyby teraz niezgodne z duchem czasu. Od politycznego oświecenia, jakie dał był Polsce, przeszedł do politycznych przeobrażeń, które gotuje dla Rosji. Powiedział, że wie o moim udziale w redagowaniu rosyjskiej konstytucji i zadowolony jest z naszej pracy, że weźmie ją ze sobą do Warszawy i przekaże swoje krytyczne uwagi Nowosilcowowi, że żywi nadzieję na rychłe doprowadzenie tej sprawy do pożądanego zakończenia, że teraz brak pieniędzy – niezbędnych dla podobnego państwowego przedsięwzięcia – wstrzymuje urzeczywistnienie tej świętej dla niego idei; że wie, ile ta reforma napotyka trudności, przeszkód i sprzeciwów wśród ludzi, którzy przez swe uprzedzenia i nieroztropność przypisują owym zasadom politycznym wiele terażniejszych nieszczęść, podczas gdy przy bardziej bezstronnym rozpatrzeniu mogliby się przekonać, że owe zaburzenia wynikają z zupełnie postronnych przyczyn”¹⁸. Wydaje się jednak, iż książę Piotr Andrejewicz Wiaziemskij, spisujący swe wspomnienia po latach od opisywanych wydarzeń, niezbyt precyzyjnie przywołał datę roczną swojej wizyty w Sankt-Petersburgu i rozmowy z Aleksandrem I. Siergiej Władymirowicz Mironienko w sposób w pełni wiarygodny koryguje pomyłkę Wiaziemskiego, ustalając jego podróż z Warszawy nad Newę na koniec maja 1820 roku oraz pobyt w Sankt-Petersburgu, z krótką przerwą na złożenie wizyty w Moskwie, do połowy lipca tegoż samego roku. Był to zatem czas, gdy prace nad projektem Gosudarstwiennoj ustawnej gramoty Rossijskoj impierii były już w pełni zakończone¹⁹. Toczyły się bowiem one jeszcze w drugiej połowie 1819 roku w Warszawie, zaś impuls sprawczy do intensyfikacji tych działań dała jesienna wizyta Aleksandra I w stolicy Królestwa Polskiego²⁰. Już po tym wydarzeniu informacja o przygotowywanej konstytucji rosyjskiej dotarła do opinii

18 [Piotr Andrejewicz Wiaziemskij], „Notatka o księciu Wiaziemskim przez niego samego sporządzona”, [w:] [Piotr Andrejewicz Wiaziemskij], *Z notatników i listów księcia Piotra Wiaziemskiego*, przeł. Andrzej Kępiński, Ryszard Łużny (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1985), 72-73; Szilder, *Imperator Aleksandr pierwszy*, t. IV, 144-145; [Wiaziemskij], „Awtobiograficzeskoe wwedienije”, xxxv-xxxvi; Piotr Władymirowicz Akuliszyn, *P.A. Wiaziemskij. Własť i obszczestwo w doreformennoj Rossiji* (Moskwa: Izdatielstwo Pamjatniki istoriczeskoj myśli, 2001), 112.

19 Mironienko, *Samodzierżawije i reformy*, 183-184.

20 Ibidem; Szilder, *Imperator Aleksandr pierwszy*, t. IV, 167-168; Mironienko, *Stranicy tajnoj istorii samodzierżawija*, 34.

publicznej na zachodzie Europy – w listopadzie 1819 roku paryska gazeta „Le Constitutionnel” wydawana przez Benjamina Constanta zamieściła na swoich łamach informację, powołując jako jej źródło list nadesłany z Warszawy, iż w stosunkowo niedługim czasie w Imperium Rosyjskim należy oczekiwać wprowadzenia konstytucji – a także nakreślono główne założenia tego przygotowywanego aktu normatywnego. Podając tą informację „Le Constitutionnel” wyrażał jednak pewnego rodzaju wątpliwości co do rzeczywistych intencji rosyjskich czynników rządowych, stawiając pytanie, czy ów projekt nie jest bynajmniej wyłącznie „[...] grą demagogicznej partii”. Informacja ta wywołała zaniepokojenie dworów pruskiego i austriackiego, zaś na akredytowanych w Sankt-Petersburgu przedstawicieli dyplomatycznych tych państw, ich zwierzchnicy nałożyli obowiązek wyjaśnienia tej kwestii. Udzielili oni jednoznacznych i zarazem analogicznych odpowiedzi, iż projekt ten należy oceniać jako mało realny, a tym samym mający raczej dość nikłe szanse na wejście w życie²¹.

Wydaje się wszakże, iż jesienią 1818 roku, po powrocie do Sankt-Petersburga cesarz podjął jednak próbę stopniowego przenoszenia rozwiązań Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskoj imperii do praktyki ustrojowej swojego państwa, wyznaczając w pierwszych dniach listopada nader bliskiego mu, aczkolwiek zdymisjonowanego ministra policji, generała Aleksandra Dmitrijewicza Bałaszowa (1770–1837) na stanowisko generał-gubernatora dużego okręgu administracyjnego, składającego się z pięciu centralnych guberni: orłowskiej, woroneskiej, tulskiej, riazańskiej oraz tambowskiej. Decyzję tą z całą pewnością należy odczytywać w kontekście analizowanych od dłuższego czasu w kręgach rządowych nad Nową planów reorganizacji administracji terytorialnej Imperium Rosyjskiego poprzez podzielenie jego terytorium na kilkanaście wielkich obwodów, generał-gubernatorstw lub też namiestnictw²². W tym kontekście jako istotna jawi się opinia zaufanego

-
- 21 Mironienko, *Samodzierżawie i reformy*, 177; Mironienko, *Stranicy tajnoji istorii samodzierżawija*, 11; Jelena Pietrowna Kudriawcewa, *Ministerstwo inostrannyh dieł Rossiji wo wtoroj czetwerti XIX wieka* (Moskwa: Izdatielstwo MGIMO-Uniwersitet, 2019), 128, która wyjaśnia, iż w Imperium Rosyjskim do 1825 roku, przy dworze Aleksandra I było akredytowanych 15 posłów z: Wielkiej Brytanii, Austrii, Francji, Prus, Hiszpanii, Portugalii, Saksonii, Wirtembergii, Holandii, Sardynii, Neapolu, Bawarii, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Szwecji oraz Danii.
- 22 Lubiow Fiedorowna Pisarkowa, *Gosudarstwiennoje uprawlenije Rossiji w pierwoj trieti XIX w.: Stanowlenije ministerskoj sistemy* (Moskwa: NP Izdatielstwo Nowyj chronograf, 2019), 40-43; Denis Nikołajewicz Szilow, „Bałaszow Aleksandr Dmitrijewicz”, [w:] Szilow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj imperii 1802-1917*, 56-57.

dowódcy i od 1823 roku szefa cesarskiego Sztabu Głównego, ówczesnego generał-adiutanta barona Iwana Iwanowicza Dybicza (1875–1831), często towarzyszącego monarsze w jego zagranicznych podróżach²³, który już pod rządami Mikołaja I (1825–1855), w 1829 roku odwołując się do projektu konstytucji rosyjskiej, wyjaśniał: „Imperator Aleksander pragnął poprzez utworzenie generał-gubernatorstw wyprowadzić rządy konstytucyjne, zaczynając od tego, ażeby z każdego generał-gubernatorstwa w Radzie znalazło się kilku deputowanych lub przedstawicieli, lecz zamiar ten czy też propozycja nie doszła do skutku”. W opinii Dybicza rezygnacja Aleksandra I z nadania Rosji konstytucji spowodowana była tak brakiem trafności w personalnym doborze osób mających pełnić funkcje generał-gubernatorów, jak też negatywnymi doświadczeniami z polskiego eksperymentu konstytucyjnego, albowiem parlamentarzyści w Warszawie, w opinii cesarskiej, posuwali się do znacznego nadużywania przyznanej im wolności. Nade wszystko jednak zadecydowały o odstąpieniu od projektu konstytucyjnego ruchy rewolucyjne przetaczającej się przez Grecję oraz Piemont i Neapol we Włoszech. Dodawał przy tym, iż: „Do Kongresu Acheńskiego cesarz, który był pełen zasad konstytucyjnych [...] od momentu tego kongresu zaczął się od nich powoli oddalać”²⁴. Być może też wyjaśnienia przyczyn całkowitego zdystansowania Aleksandra I od planów wprowadzenia w Cesarstwie Rosyjskim rozwiązań konstytucyjnych należy poszukiwać w treści wypowiedzi samego imperatora związanej z ustaleniami kolejnego kongresu państw Świętego Przymierza, w Lublanie (Lai-bach), obradującego od stycznia do pierwszej połowy maja 1821 roku, podczas którego jego uczestnicy podjęli decyzję o interwencji zbrojnej w ogarniętym radykalnymi wystąpieniami karbonariuszy Neapolu, w Królestwie Obojga Sycylii, które w lipcu 1820 roku otrzymało oktrojowaną przez Ferdynanda I de Burbon (1751-1825) konstytucję opartą na nader liberalnej hiszpańskiej ustawie zasadniczej z 1812 roku (tzw. Konstytucja z Kadyksu). Zwracając się do reprezentującego Francję w Sankt-Petersburgu posła tego kraju hrabiego Pierre’a Ferron de La Ferronnays (1777-1842), towarzyszącego mu podczas pobytu w Lublanie, Aleksander I, komentując przyjęty, nowy kierunek polityki rosyjskiej, stwierdził *expressis verbis*: „Czym byłem, tym zostanę teraz i zostanę na zawsze [...]. Kocham instytucje konstytucyjne i myślę, iż wszyscy sensowni ludzie powinni je kochać; lecz czy można je wprowadzać bez różnic wszystkim ludziom? Nie wszystkie narody są w tym samym stopniu gotowe

23 Aleksiej Wasiliewicz Sziszow, *Generał-feldmarszał Iwan Iwanowicz Dybicz-Zabajkalskij ... „Ja wies’ budu prinadležat’ Rossiji!”* (Moskwa: Akademiceskij projekt, 2018), 80-83.

24 Cyt. za: Mironienko, *Samodzierżawije i reformy*, 178; szerzej o kongresie w Aachen, który odbył się na przełomie września i października 1818 r. pisze: Szilder, *Imperator Aleksandr pierwyj*, t. IV, 112-116.

na ich przyjęcie”²⁵. Najprawdopodobniej też ogół tych wątpliwości zdecydował o tym, iż gotowy projekt karty konstytucyjnej Imperium Rosyjskiego, nie został finalnie przez monarchę swoim poddanym nadany, i to pomimo, iż przygotowany został także w warszawskiej kancelarii Nikołaja Nowosilcowa tekst manifestu cesarskiego, który zgodnie z praktyką początków XIX stulecia miał stanowić akt promulgacji tego dokumentu. W jego treści zauważalne jest daleko idąca ostrożność Aleksandra I, który próbę wręcz radykalnej przebudowy ustrojowej swojego państwa starał się osłonić iluzją niewprowadzania w jego struktury jakiegokolwiek *novum*. Stwierdzał bowiem: „Karta Konstytucyjna, którą z radością darujemy naszym umiłowanym i wiernym poddanym, nie wprowadza żadnej nowości i żadnych zmian w ustroju państwowym. Opiera się ona na naszych instytucjach państwowych, zespala je, rozwija położone pod ich fundament zasady, doprowadza do ich urzeczywistnienia i tym samym otwiera możliwość wprowadzenia ładu i harmonii w rozlicznych gałęziach zarządzania”²⁶. Posuwając się niejako krok dalej, należy też podkreślić, że w warstwie lingwistycznej, na gruncie języka rosyjskiego, francuski tytuł projektowanej ustawy zasadniczej, *La charte constitutionnelle de l’Empire de Russie*, nie został przetłumaczony możliwie dokładnie, gdyż wówczas musiałby otrzymać brzmienie: *Konstitucionnaja chartija Rossijskoj imperii (Конституционная хартия Российской империи)* i byłby to przykład możliwie najbardziej precyzyjny. Tymczasem w wersji rosyjskojęzycznej posłużono się innym terminem: *Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii*. Wydaje się świadczyć o obawach i politycznej rezerwie cesarza co do wprowadzenia do oficjalnego obrotu prawnego w jego domenie monarchszej słowa konstytucja, chociaż w istocie rzeczy warszawski projekt Nowosilcowa i Wiaziemskiego przekształcałby po jego ewentualnym wejściu w życie

25 Cyt. za: Szilder, *Aleksandr pierwszy*, t. IV, 185; Pisarkowa, *Gosudarstwiennoje uprawlenie Rossiji w pierwoj czetwierti XIX w.*, 304; Józef Andrzej Gierowski, *Historia Włoch* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 398; Nikołaj Iwanowicz Karajew, *Proischożdientije sowriemiennogo narodno-prawowego gosudarstwa: istoriczeskij oczerk konstitucionnych uczreżdienij i uczenij do sierediny XIX wieka* (Sankt-Peterburg: Tipografija M.[ichaiła] M.[atwiejewicza] Stasiulewicza, 1908), 228-229.

26 Tekst rosyjski manifestu: [Aleksander I], „Opyt wwiedieniju w chartu (1820)”, [w:] Szymon Askenazy, *Carstwo polskoje 1815-1830 gg.* przeł. Władimir Wysockij (Moskwa: Knigoizdatielstwo pisatieliej w Moskwie, 1915), 61; tekst francuski manifestu: [Aleksander I], „Essai d’introduction pour la Charte [1820]”, [w:] Askenazy, *Rosya-Polska 1815-1830* (Lwów, Warszawa: Nakładem H. Altenberga; E. Wende i Sp., 1907), 176.

Cesarstwo Rosyjskie w *par excellence* monarchię konstytucyjną²⁷. W świetle wspomnień księcia Piotra Wiaziemskiego bezspornym jest jednak fakt, iż na terminologię rosyjską miał bezpośredni wpływ sam Aleksander I. Odwołując się do przebiegu audiencji u imperatora, Wiaziemskij pisał, iż w jej trakcie monarcha odnosił się do „[...] swoich propozycji co do przyszłego ustroju Rosji”. Dodawał przy tym, iż Alexander I: „Mówił przez cały czas w języku francuskim: jego wypowiedź była elokwentna, potoczna i wyróżniał ją wdzięk i klarowność [...]. Tłumaczenie słów: *constitution* i *libéral* wyrażeniami: *gosudarstwiennoje ułożenije* i *zakonnoswobodnyj* jest dziełem samego władcy”²⁸.

Opracowywany w kancelarii Nowosilcewa warszawski projekt Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskoj imperii stanowił w istocie pierwszą w dziejach Rosji pełną próbę stworzenia aktu normatywnego o charakterze *stricte* konstytucyjnym²⁹. Nie był jednak tworem całkowicie oryginalnym, albowiem recypował znaczną część rozwiązań przyjętych uprzednio w Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku; co więcej nie mógł też pozostawać w sprzeczności z normami w niej zawartymi, a to z uwagi na ustrojowe usytuowanie i relacje zarówno polityczne, jak i prawne łączące Królestwo Kongresowe i Cesarstwo Rosyjskie po ustaleniach zapadłych podczas Kongresu Wiedeńskiego³⁰. Georgij Władymirowicz Wernadskij (1887–1973), badacz Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty, po 1920 roku przebywający na emigracji w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, w swojej pracy wydanej w Pradze w 1925 roku nie tylko podkreślał daleko idącą zbieżność tego tekstu z treścią polskiej karty konstytucyjnej z 1815 roku, ale jednoznacznie wskazywał również, iż nawet jego tytuł był próbą niezwykle dokładnego przetłumaczenia terminu „Ustawa Konstytucyjna” na język rosyjski (*Ustawnaja gramota*)³¹. Współcześnie uczeni rosyjscy zgłębiający tę kwestię dodają, iż w pewnych, stosunkowo niewielkich fragmentach Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii recypowała też rozwiązania

27 Siergiej Władymirowicz Kodan, „Pierwyj projekt konstitucionnogo akta w Rossiji – Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii 1820 goda”, [w:] *Rossijskij konstitucionalizm w kontekście istoriko-prawowych issledowanij*, red. Dżenerwa Igorijewna Łukowskaja, Natalia Wiktorowna Dunajewa (Sankt-Peterburg: FGBU Prezidentskaja biblioteka imieni B.N. Jelcyna, 2014), 104; Mironienko, *Samodzierżawije i reformy*, 184.

28 Wiaziemskij, „Awtobiograficzskoje wwedenije”, xxxvi.

29 Kodan, „Pierwyj projekt konstitucionnogo akta w Rossiji”, 104.

30 Łotman, „P.A. Wiaziemskij i wiżenije dekabristow”, 57.

31 Georgij Władymirowicz Wernadskij, *Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii 1820 g.* (Praga: Tipografija Komiteta po obespiečenieniu russkich studentow w Cz.S.R., 1925), 82-83.

przyjęte w tekstach: konstytucji francuskich z 3 września 1791 roku oraz 4 czerwca 1814 roku, jak też w konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 roku czy z okrojowanej karty konstytucyjnej Wielkiego Księstwa Badenii z 22 sierpnia 1818 roku. Na jej ostateczny kształt miał też wpływ dorobek konstytucjonalizmu angielskiego w sferze wolności osobistej jednostki – przyjęta przez Izbę Gmin w maju 1679 roku ustawa Habeas Corpus Act oraz rodzime, rosyjskie koncepcje ideowe wraz z elementami utrwalonej od XVIII stulecia tradycji polityczno-ustrojowej³².

Ostateczny tekst projektu Gosudarstwennoj ustawnoj gramoty Rossijskiej imperii, opracowany w warszawskiej kancelarii Nowosilcowa, został podzielony na 191 artykułów zawartych w 7 rozdziałach (*gława*), które z kolei dzieliły się wewnątrznie na mniejsze części redakcyjne – podrozdziały (*otdielenije i rozrjad*). Konsekwentnie też w całym tekście jego twórcy nie użyli ani terminu: „konstytucja”, ani też sformułowania: „karta konstytucyjna”³³, chociaż z dokładnej analizy projektu wynikało, iż Imperium Rosyjskie po jego wejściu w życie stać się miało monarchią *par excellence* konstytucyjną³⁴. Autorzy Ustawnej gramoty podkreślali, iż tron oraz korona Cesarstwa Rosyjskiego są dziedziczne, przy czym ich przekazywanie następuje „(...) według porządku ustanowionego przez spoczywającego w Bogu (...) imperatora

32 Siergiej Leonidowicz Czernow, Kirył Siergiejewicz Czernow, *Gosudarstwiennaja Ustawnaja Gramota Rossijskiej Imperii – istocznik dlia izuczenija prawitielstwiennogo konstitucjonalizma pierwoj czetwierti XIX wieka. Uczebno-metodiczeskoje posobie* (Moskwa: Izdatielstwo PULS, 2014), 68-70; Minajewa, *Potajennyje konstitucii Rossiji*, 42; Jan Baszkiewicz, *Historia Francji* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003), 334; 407; Władysław Czapliński, Adam Galas, Waclaw Korta, *Historia Niemiec* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990), 447; Heinrich August Winkler, *Długa droga na Zachód*, t. I, *Dzieje Niemiec 1806-1933* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007), 81-82; Henryk Zins, *Historia Anglii* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Bellona, 1995), 211; Paweł Sarnecki, „Wstęp”, [w:] *Najstarsze konstytucje*, wybór i przeł. Paweł Sarnecki (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997), 8.

33 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskiej imperii”, [w:] *Istoriczeskij sbornik wolnoj russkoj tipografii w Łondonie. Kniżka wtoraaja s predistowijem Iskandera* [Aleksander Hercen] (London: Trübner& Co., Paternoster Row, 1861), 195-238; Wadim Aleksandrowicz Prokofiew, *Gercen* (Moskwa: Mołodaja Gwardija, 1987), 163; 301; Wiktoria Śliwowska, *Aleksander Hercen* (Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2017), 113.

34 Kodan, „Pierwyj projekt konstitucjonnoego akta w Rossiji”, 105.

Pawła”. W ten sposób zachowywano ustalone jeszcze przed objęciem rządów w Imperium Rosyjskim, reguły dziedziczenia władzy monarszej stworzone przez wielkiego księcia Pawła Piotrowicza i jego małżonkę, wielką księżnę Marię Fiodorowną w dniu 4 stycznia 1788 roku, które uzyskały moc prawa zasadniczego państwa rosyjskiego (*osnownogo gosudarstwiennogo zakona*) dopiero w dniu koronacji cesarskiej Pawła I, 5 kwietnia 1797 roku, zaś dokument obejmujący swoją treścią te normy, złożony został w trakcie tej ceremonii w soborze Zaśnięcia Najświętszej Bogarodzicy (*sobor Uspienija Preswiatoj Bogorodzicy*) na moskiewskim Kremlu³⁵.

Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota utwierdzała zasadę koncentracji pełni władzy państwowej w osobie panującego i w ślad za niezwykle wpływowym wówczas rosyjskim pisarzem oraz historykiem o ukształtowanych w pełni poglądach konserwatywnych, Nikołajem Michajłowiczem Karamzinem (1766-1826), *expressis verbis* recypowała jego wizję roli monarchy i samodzielnia. W doręczonym Aleksandrowi I podczas pobytu w Twerze w drugiej połowie marca 1811 roku traktacie zatytułowanym *Notatka o starej i nowej Rosji (Zapiska o drevniej i nowoj Rossiji)*³⁶ Karamzin stwierdzał, iż: „Samodzierzawie to *palladium* Rosji, jego całość jest niezbędna dla jej szczęścia”, dodając przy tym, że rosyjski władca (*gosudar*) stanowi „[...] jedyne źródło władzy (*jedinstwiennyj istocznik własti*)”³⁷. To ostatnie sformułowanie powtórzyło się bez mała dosłownie w tekście warszawskiego projektu, w którym jego autorzy wprowadzali przepis brzmiący: „*Gosudar* jest jedynym źródłem wszystkich w imperium władz: cywilnych, politycznych, prawodawczych i wojskowych”³⁸. Może to także świadczyć o osobistym wpływie Karamzina, skoligaconego przez małżonkę z księciem Piotrem Wiaziemskim, na kształt

-
- 35 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 196 (art. 9); Aleksandr Dmitrjewicz Gradowski, *Naczata russkogo gosudarstwiennogo prawa*, t. I, *O gosudarstwiennom ustrojstwie*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo Ziercało, 2006), 178; Nikołaj Michajłowicz Korkunow, *Russkoje gosudarstwiennoje prawo*, t. I, *Wwiedienije i obszczaja czast*, redakcja i uzupełnienia Zurab Dawidowicz Awałow (Awiliszwili), Michaił Borysowicz Gorenberg, Konstantin Nikołajewicz Sokołow (Sankt-Peterburg: Tipografija Michaiła Matwiejewicza Stasiulewicza, 1908), 224.
- 36 Władimir Murawjew, *Nikołaj Karamzin* (Moskwa: Izdatielstwo IzoGRAF, Izdatielstwo EKSMO, 2005), 446-447.
- 37 Nikołaj Michajłowicz Karamzin, „O drevniej i nowoj Rossiji w jego politiceskom i graždanskom odnoszenijach”, [w:] Nikołaj Michajłowicz Karamzin, *O drevniej i nowoj Rossiji. Izbranaja proza i publicystyka* (Moskwa: Izdatielstwo Żiżń i myśl, 2002), 431.
- 38 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 197 (art. 12).

przynajmniej części norm projektu Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty, tym bardziej iż istnienie *Zapiski o drewniej i nowoj Rossiji* ujawnione zostało opinii publicznej dopiero w 1836 roku³⁹. Szkic Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty przyznawał cesarzowi ponadto pełne uprawnienie do sprawowania władzy wykonawczej „(...) w całej jej przestrzeni”, jak również oddawał wyłącznie w jego ręce nominacje na funkcje zwierzchnie w sferze administracji i wymiaru sprawiedliwości. Jednocześnie tekst zastrzegał, iż w wykonywaniu władzy prawodawczej towarzyszyć będzie cesarzowi Sejm Państwowy (*gosudarstwiennyj Sejm*), którego kompetencje określa nie tylko Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota, ale w przyszłości wynikać będą one także z innych instytucji prawnych⁴⁰. Projekt warszawski zastrzegał, iż osoba *gosudara* pozostaje „(...) święta i nietykalna” i jest on „(...) najwyższą głową zarządu Imperium”. Na nim spoczywał też obowiązek troski o bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne państwa, czuwanie nad prawem i podległą mu dzierżawą monarszą. Wyłącznie też cesarzowi przyznawano uprawnienie wypowiedzania wojny oraz zawierania, na wszelkich warunkach, traktatów. Jedynie monarcha zarówno podczas wojny, jak i pokoju pozostawać miał zwierzchnikiem armii lądowej oraz marynarki wojennej, a w jego całkowitej gestii leżeć miała kompetencja do mianowania naczelnego dowódcy, generałów i niższych rangą oficerów⁴¹. Dalej kolejno, tekst wyszczególniał pozostałe prerogatywy cesarskie. Należało do nich: wyznaczanie różnej rangi przedstawicieli dyplomatycznych, bezpośrednie bądź pośrednie poprzez umocowane osoby, powoływanie na funkcje administracyjne, sądowe oraz mianowanie hierarchów Cerkwi prawosławnej, co w tym ostatnim przypadku cesarz czynił jako głowa Kościoła rosyjskiego. Przysługiwało mu ponadto prawo łaski, nobilitacji, nadawanie orderów i oznaczeń oraz tytułów arystokratycznych. Projekt zastrzegał też, iż zarówno wyroki sądów, jak i wszelkie inne pozostałe akty publiczne wydawane są w imieniu cesarza⁴². *Expressis verbis* podkreślał też okrojony charakter przyszłej Konstytucji dla Imperium Rosyjskiego wyjaśniając, iż: „Podstawy władzy państwowej i sposób jej funkcjonowania określa

39 Adalbert Wikientjewicz Starczewskij, *Nikołaj Michajłowicz Karamzin* (Moskwa: OOO Kuczkowo pole, Fond Swjaż epoch, 2016), 235; Filipp Filippowicz Wigiel, *Swietskaja żiżń Rossijskoj imperii* (Moskwa: OŁMA Media Grupp, 2016), 188, który podaje, iż Jekaterina Andrejewna Karamzina (1780-1851) była poza małżeńskim dzieckiem księcia Andrieja Iwanowicza Wiaziemskiego (1754-1807), również i ojca księcia Piotra Wiaziemskiego.

40 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 197 (art. 12-13).

41 Ibidem, 197 (art. 14-17).

42 Ibidem, 198 (art. 18-23).

ta gosudarstwiennaja ustawnaja gramota, nadana przez nas umiłowanym naszym wiernym poddanym na wieczne czasy⁴³.

Tekst projektowanej konstytucji rosyjskiej wyraźnie akcentował też imperialną formę ustrojową Cesarstwa Rosyjskiego, wprowadzając przy tym koncepcję zakładającą unifikację statusu poszczególnych części monarchii jako zasadniczej gwarancji zabezpieczającej jedność nader zróżnicowanego etnicznie i gospodarczo państwa rosyjskiego. Pojawiała się zatem próba rozwiązania głównego problemu, przed którym stawało od lat Imperium Rosyjskie – wyeliminowania licznych tendencji odśrodkowych o charakterze separatystycznym, a następnie konsolidacji interesów wielu małych i większych narodów wokół osoby monarchy utożsamianego z organizacją państwową. Współczesny rosyjski historyk prawa Siergiej Władymirowicz Kodan wskazuje na dwa instrumenty o charakterze polityczno-prawnym, mające zapewnić realizację tego celu. Było to: „Z jednej strony zaprezentowanie narodom jednego i stworzonego na wartościach liberalno-konstytucyjnych statusu poddanych (obywateli) państwa, usiłowanie przejścia do budowy narodu jako społeczności socjalno-politycznej. Natomiast z drugiej – próba wybudowania systemu ustrojowego polityczno-terytorialnego i prawodawczego według modelu imperialnego z elementami podstaw federacyjnych, w którym połączone zostałyby interesy imperium jako wystarczająco w pełni scentralizowanego ustroju państwowego i uwzględnione zostały wyłącznie niektóre odrębności byłych instytucji prawno-administracyjnych poszczególnych regionów⁴⁴. Realizując ten cel, twórcy *Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty* deklarowali, iż: „Państwo Rosyjskie, ze wszystkimi przyłączonymi do niego posiadłościami, i to bez względu na tytuł, pod jakim się to dokonało, dzieli się zgodnie z załączonym do tego [tekstu – D.S.] wyszczególnieniem, na wielkie obwody (*oblasti*), nazywane Namiestnictwami⁴⁵. Każde z nich miało obejmować pewną, określoną liczbę guberni zbliżonych do siebie obszarowo, zamieszkałych przez tą samą bądź pokrewne narodowości, zaś przy ich tworzeniu miano zachowywać „(...) zwyczaje, obyczaje i prawa szczególne lub miejscowe, zbliżające do siebie mieszkańców”. Utrzymywano też co do zasady funkcjonujący w guberniach podział terytorialny, na powiaty i okręgi obejmujące miasta trzeciego stopnia oraz określoną liczbę gromad (*wołostiej*), siół i wsi, a także określano hierarchię miast położonych na obszarze Imperium Rosyjskiego, wyłączając z tej struktury dwie stolice: Sankt-Petersburg i Moskwę oraz gubernie, na których terytorium były one położone. Miastami pierwszego stopnia stać się miały miasta gubernialne, drugiego – powiatowe, zaś stopień trzeci miały objąć wszystkie pozostałe, z zastrzeżeniem, iż z tej liczby można byłoby wyłączyć te, „[...] którym, z uwagi na korzystne swoje położenie

43 Ibidem, 197 (art. 10).

44 Kodan, „Pierwyj projekt konstitucionnogo akta w Rossiji”, 105-106.

45 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 195 (art. 1).

i relacje handlowe, zezwoli się na przejście do jednego z wyższych stopni”. Każde z miast pierwszego i drugiego stopnia miało mieć też swój okręg, którego nazwa wiązałaby się z tym miastem. W nich też miałyby zostać ulokowane władze okręgów⁴⁶.

Przyjęty przez autorów projektu rosyjskiej karty konstytucyjnej model ustrojowy państwa i forma sprawowania rządów implikowały konieczność wprowadzenia do tekstu reguł określających sferę prawodawczą. Stanowiły one, iż dla określenia tego rodzaju działań podejmowanych przez monarchę „(...) ogólna podstawa prawa w Imperium dzieli się na trzy kategorie (*rozrjada*): w składzie pierwszej mieszczą się ustawy (*zakony*). W drugiej statut (*ustaw*) i akty założycielskie (*uczrieżdienija*). W trzeciej *ukazy* (dekrety), nakazy (*powielenija*), reskrypty (*reskrypty*) i postanowienia (*postanowlenija*)”. Wyjaśniano jednocześnie, iż pod pojęciem ustaw (*zakonow*) kryje się całościowy kształt instytucji porządku prawnego (*wsie zakonodatielnyje rasporiażenija*), aktów prawnych stworzonych na nienaruszalnych co do swojej istoty fundamentach, które mogą zostać zmienione i przekształcone jedynie przy zastrzeżeniu stałości podstaw, na których zostały oparte i tylko wówczas, gdy w czasie bezpośrednio poprzedzającym to działanie zaistniały istotne przyczyny uzasadniające niezbędną konieczność wprowadzenia takiej modyfikacji. Z kolei terminy: statut (*ustaw*) i akty założycielskie (*uczrieżdienija*) eksplikowano jako ogół aktów normatywnych zawierających przepisy dotyczące ochrony instytucji państwa, pełnej nienaruszalności jego granic, a także tworzące instrumenty dla wewnętrznego zarządu Imperium Rosyjskim oraz normujące reguły służby i pożądany status socjalny funkcjonariuszy Korony. Natomiast pod słowami: *ukazy* (dekrety), nakazy (*powielenija*), reskrypty i postanowienia rozumiano z kolei te akty normatywne, które miały służyć rozwiązaniu „prywatnych i przypadkowych okoliczności” występujących w wielu działaniach zarządu państwem, a adresowane do wszystkich władz zwierzchnich zarówno cywilnych, jak i wojskowych oraz osób fizycznych. Zastrzegano jednocześnie, iż cechuje je, z uwagi na poruszane w nich materie merytoryczne, niejednorodność i możliwość wprowadzenia zmian oraz dokonywania nowelizacji⁴⁷.

Projekt karty konstytucyjnej dla Imperium Rosyjskiego dokonywał dyferencjacji ustaw na: 1) państwowe o charakterze generalnym (*obszczije gosudarstwiennyje zakony*) i 2) specjalne lub miejscowe (*osobiennyje ili miestnyje*). Te pierwsze zawierać miały normy o charakterze ogólnym, obowiązujące na obszarze całego Cesarstwa Rosyjskiego, a wydawane przez monarchę przy współdziałaniu Sejmu Państwowego, we wszystkich „(...) przypadkach, w których ustawy miejscowe nie wystarczą”. Natomiast wydawanie ustaw specjalnych lub miejscowych również zastrzeżono do kompetencji monarszej, przy

46 Ibidem, 195-196 (art. 2-8).

47 Ibidem, 199-200 (art. 26-29).

czym wymagano w tym przypadku współdziałania Sejmu Namiestnictwa. Każda z tych ustaw podlegać też miała poświadczeniu (*skreplenije*) ministra sprawiedliwości. Bez współdziałania z jakimikolwiek organami przedstawicielskimi władca wydawał natomiast wszelkiego rodzaju statuty, akty założycielskie, dekrety, reskrypty i postanowienia, chociaż w tym zakresie w całości bądź w części mógł on umocować dowolnie przez siebie wybraną osobę bądź instytucję. W przypadku aktów normatywnych tej rangi warszawski projekt ustawy konstytucyjnej również wymagał ich potwierdzenia, lecz wyłącznie przez ministra resortowo właściwego dla materii objętej treścią zawartych w nich przepisów⁴⁸.

Gosudarstwiennaja ustawna gramota Rossijskiej imperii tworzyła także system norm i instytucji mających tworzyć i zabezpieczyć funkcjonowanie w praktyce zasady podziału władzy. Imperator rosyjski zatem koncentrował w swoim ręku władzę wykonawczą, w obrębie której to sfery kompetencji ulokowana też została Rada Państwa (*Gosudarstwiennyj sowiet*) mająca jednocześnie pełnić rolę: tak rządu jak i zarazem organu o charakterze administracyjnym oraz doradczym.⁴⁹ Na jej czele stałby cesarz, zaś w jej składzie zasiadać mieliby ministrowie, członkowie Rady Państwa, sekretarze stanu, referujący sprawy wagi państwowej oraz osoby zaproszone przez monarchę. Rada Państwa dzieliłaby się na Zebranie Ogólne oraz Komitet Ministrów nazywany też w tekście projektu Radą Rządzącą⁵⁰. W składzie tej ostatniej zajmować miejsce mieli ministrowie stojący na czele działów administracji państwa oraz osoby mianowane przez władcę, który przewodniczyłby Komitetowi Ministrów z głosem decydującym. Pozostałym jego członkom przysługiwał wyłącznie głos opiniodawczy. Uprawnienie do wiążącego podjęcia decyzji mógł też imperator scedować na Radę Rządzącą *in gremio* bądź na osoby trzecie (namiestnik w Komitecie Ministrów lub osoba wskazana imiennie przez cesarza). Miano rozstrzygać w granicach określonych prawami fundamentalnymi państwa i ustawami. Komitet Ministrów wyposażono ponadto w kompetencje do uchylania postanowień namiestników kierujących namiestnictwami, o ile były one wydane *contra legem*, a także do dymisjonowania urzędników zajmujących w hierarchii urzędniczej miejsca poniżej szczebla namiestnika, których decyzje naruszałyby bezpieczeństwo lub spokój społeczny. W analogicznych przedmiotowo sprawach, lecz dotyczących namiestników, Komitet Ministrów kierował informację o tym do cesarza i Senatu, który to decydował o postawieniu dygnitarza tej rangi przed sądem⁵¹.

48 Ibidem, 200 (art. 30-34).

49 Kodan, „Pierwyj projekt konstytucyjnego akta w Rossiji”, 107.

50 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskiej imperii”, 201 (art. 35-36).

51 Ibidem, 201-202 (art. 37-41).

Na poziomie lokalnym funkcje administracyjne projekt karty konstytucyjnej powierzał namiestnikom – zarządzającym obwodami o statusie namiestników – a także Radom Namiestnictw (*Sowiet Namiestniczestwa*) oraz gubernatorom, którzy z kolei nadzorowali podległe im organy, jak też instytucje działające na szczeblu gubernialnym i niższym: powiatowym, okręgowym oraz miejskim (*ujezdnyje, okružnyje i gorodskije naczałstwa*). Rady Namiestnictw działały pod kierownictwem namiestników i podobnie jak Rada Państwa dychotomicznie dzieliły się Rady Rządzące (*Prawitielnyje Sowiety*) i Zebrania Ogólne (*Obszczije Sobranije Sowietu Namiestniczestwa*). Władze guberni (*gubernskoje naczałstwo*) tworzył natomiast gubernator cywilny, któremu podlegali wicegubernator oraz określona ilość członków zarządu guberni, kierujących wydzielonymi działami (*ekspedycjami*) tej struktury. Zarząd guberni, w celu zwiększenia efektywności rozpatrywania spraw do niego wpływających, miał być podzielony na dwa oddziały: zarządzający (*uprawitielnoje otdielenije*), kierowany bezpośrednio przez gubernatora cywilnego i zarazem tworzący rząd gubernialny (*gubernskoje prawlenije*) oraz oddział skarbowy (*kazionnoje otdielenije*) działający w formie Izby Skarbowej (*kazionnaja palata*), na której czele stać miał wicegubernator. Oba te oddziały składać miały się z określonej liczby ekspedycji kierowanych przez naczelników, posiadających status członków rządu gubernialnego lub też izby skarbowej⁵².

Tekst Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskoj imperii w sposób jednoznacznie ostry przeprowadzał też separację władzy wykonawczej od sądowniczej, uznając jej rozdzielenie „[...] za niezmienną i niewzruszalną zasadę”, zaznaczając przy tym, iż działania podejmowane w obu tych obszarach jako odrębne, w żadnym wypadku nie powinny się na siebie nakładać (*ni w kakom stuczajie nie sliwat'sja*)⁵³. Sądy w swojej działalności orzeczniczej miały pozostawać związane wyłącznie ustawami, zaś wszelkie próby ich naruszenia, obejścia bądź też samowolnego przekroczenia miały być traktowane jako delikt sędziowski ścigany z mocy prawa. Sędziów miał wyznaczać imperator po zdaniu przez kandydatów do tego urzędu stosownych egzaminów określonych przepisami państwowymi. Skład orzekający sądu mogli też tworzyć sędziowie pochodzący z wyboru, która to czynność również miała być regulowana odpowiednimi normami prawa. Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii wprowadzała ponadto gwarancje niezawisłości sędziowskiej, przyjmując, iż usunięcie sędziego z urzędu następowałoby wyłącznie na mocy orzeczenia sądu, który musiałby stwierdzić popełnienie przez obwinionego czynu niezgodnego z prawem (*protiwuzakonnij postupok*). Wprowadzano również nadzór nad sądami. Miały go sprawować sądy instancji wyższych oraz ministerstwo sprawiedliwości⁵⁴.

52 Ibidem, 205-213 (art. 47-77).

53 Ibidem, 209 (art. 63 *in principio*).

54 Ibidem, 235-236 (art. 175-179).

Projekt karty konstytucyjnej dla Imperium Rosyjskiego przewidywał utworzenie Najwyższego Sądu Państwowego (*Wierchownyj Gosudarstwiennyj Sud*), w którego składzie mieli zasiadać senatorowie oraz osoby wyznaczone przez monarchę. Tworzono też urząd działającego przy tej instytucji generał-prokuratora, pełniącego funkcje oskarżycielskie i śledcze. Najwyższy Sąd Państwowy miał mieć swoją siedzibę w Sankt-Petersburgu i prowadzić postępowanie oraz orzekać wyłącznie w sprawach o obrazę majestatu cesarskiego, przestępstw przeciwko państwu, jak również był instancją właściwą dla deliktów popełnianych przez wyższych urzędników i dygnitarzy, a przekazanych do rozpatrzenia przez Senat i Zebranie Ogólne Rady Państwa. Wyroki tego sądu miały być prawomocne i nosić charakter ostateczny, lecz ich egzekucja musiała uzyskać sankcję imperatorską⁵⁵. Na szczęblu każdego z namiestnictw również zamierzano powołać Sądy Najwyższe (*Wierchownyj Sud Namiestniczeskiej Oblasti*) ulokowane w miejscach siedzib Rady Namiestnictwa (*Namiestniczeskij Sowiet*), w których składzie zasiadać miała określona liczba osób powołanych przez władcę, a także przez niego wyznaczeni senatorowie oraz sędziowie pochodzący z grona przewodniczących sądów apelacyjnych. Ten rodzaj sądów najwyższych miał być przedmiotowo właściwy w zakresie objętych postępowaniem sądowym spraw cywilnych, karnych oraz prowadzonych śledztw, a przekazanych do ich jurysdykcji przez Izby: Cywilne, jak też Karne oraz organy wymiaru sprawiedliwości niższych instancji z obszaru właściwego namiestnictwa, z wyłączeniem materii, które rozpatrywać mógł wyłącznie Najwyższy Sąd Państwowy. Wyroki sądów najwyższych, działających w namiestnictwach, miały mieć charakter ostateczny, poza wydanymi w postępowaniach obejmujących przestępstwa przeciwko monarsze i państwu rosyjskiemu, które to, jak ujmowano „(...) odsyła się do rozpatrzenia w Najwyższym Sądzie Państwowym”⁵⁶. Ponadto, Gosudarstwienna-ja ustawnaja gramota wprowadzała do ustroju wymiaru sprawiedliwości Imperium Rosyjskiego sądy apelacyjne: izby sądowe do spraw karnych, izby sądowe do spraw cywilnych oraz sądy nadworne w Sankt-Petersburgu i Moskwie. Funkcję sądów pierwszej instancji, orzekających w sprawach karnych oraz cywilnych, pełnić miały dla szlachty sądy powiatowe, zaś dla mieszczan – magistraty miejskie. Przewidywano także dalsze istnienie sądów: handlowych (*komierczeskich*), sumienia (*sowiestnych*) oraz pokoju (*mirowych*), a także innych, których działalność byłaby, jak to ujmowano, niezbędna. W zakresie struktury sądownictwa nawiązano do rozwiązań przyjętych w dobie panowania Katarzyny II (1729-1796), a wynikających z treści całego pakietu Instytucji dla zarządu guberniami Imperium Wszechrosyjskiego (Uczereżdienije dlia uprawlenija gubernij Wsierossijskoj imperii) wydanego w latach

55 Ibidem, 236 (art. 180-184).

56 Ibidem, 237 (art. 185-187).

1775– 1785⁵⁷. Projekt karty konstytucyjnej wprowadzał też wiele gwarancji normatywnych dla ogółu poddanych Korony Rosyjskiej. Stwierdzano w jej treści, iż: „Ustawa bez jakiegokolwiek różnicy, w sposób równy chroni wszystkich obywateli”, a także odwoływano się do brzemienia odwiecznej rosyjskiej zasady prawnej, iż nikt nie może zostać ukarany bez wyroku sądu (*bez suda nikto da nie nakazeťsia*). Uzupełniano tę normę o przepis z ordynacji gubernialnej Katarzyny II, stanowiący by „(...) nikt bez wskazania jego winy i przeprowadzenia przesłuchania w ciągu 3 dni po zatrzymaniu, nie został pozbawiony wolności i nie był przytrzymywany w więzieniu”⁵⁸. Zabraniano dokonywania zatrzymania, przestawiania zarzutów i pozbawiania wolności bez podstawy prawnej oraz zachowania określonych ustawą w takim przypadku reguł. Jako przestępstwo podlegające skazaniu na mocy ustawy karnej traktować miano samowolne zatrzymanie osoby trzeciej, zaś dokonanie tej czynności *lege artis* skutkowało koniecznością bezzwłocznego przedstawienia jej tego powodów. Do rangi konstytucyjnej podnoszono zasadę *nulum crimen sine lege*, wprowadzając regułę, iż właściwy zarówno podmiotowo, jak i zarazem przedmiotowo sąd mógł wydać wyrok wyłącznie na podstawie obowiązującego przepisu prawa karnego, obejmującego znamiona popełnionego czynu zabronionego. Normowano również instytucję prawa łaski, uznając, że z prośbą o nią (*vis agratiandi*) może wystąpić osoba, wobec której orzeczono karę śmierci, a także dożywotniego oraz powyżej 15 lat trwającego okresu przebywania w więzieniu, na katordze oraz zsyłce⁵⁹.

Rozwiązaniem w pełni nowym, nieznanym ówczesnemu systemowi prawa rosyjskiego, było wprowadzenie do projektu szeregu gwarancji ze strony państwa dla praw i wolności poddanych monarchii. Zawarte one zostały w specjalnie wyodrębnionym rozdziale zatytułowanym: Rękojmie władzy państwowej (Ruczatielstwa dzierzawnoj własci). W ich ramach zapewniano tożsamy status cywilnoprawny i polityczny różnych wyznań chrześcijańskich,

57 Ibidem, 237-238 (art. 188); Nadieżda Nikołajewna Jefremowa, Siergiej Aleksandrowicz Kołtunajew, „Zmienienia w sudiebnoj systemie pierwej połowiny XIX wieka”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. III, *Sudoustrojstwo i sudoproizwodstwo w period stanowlenija i razwitija absoliutizma (koniec XVII – sieredina XIX wieka)*, red. Siergiej Aleksandrowicz Kołtunajew (Moskwa: Norma, 2019), 505.

58 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 214 (art. 80-81); „Uczerieźdijenije dlia uprawlenija gubernij Wsierosijskoj imperii”, [w:] *Akty carstwowanija Jekateriny II. Uczerieźdijenija dlia uprawlenija gubernij i Żałowannyje gramoty dworianstu i gorodam*, red. G.N. Szmiełow (Moskwa: Peczatnja A.I. Sniegirewoj, 1907); 70 (art. 401).

59 „Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii”, 214-215 (art. 82-84; 87-88).

wszelako zastrzegając, iż konfesja prawosławna (*prawosławna greko-rosyjska wiera*) pozostanie na zawsze religią państwową Imperium Rosyjskiego oraz jego władcy i domu cesarskiego. Duchowni wszystkich wyznań, bez jakiegokolwiek wyjątku, cieszyć się mieli opieką i nadzorem ze strony prawa oraz władz rządowych. Gwarantowano wolność druku (*swoboda tisnienija obezpieczywajet'sia*) zaś ustawa miała określić jej granice w celu przeciwdziałania ewentualnym nadużyciom dokonywanym na tym polu. Zezwalało wszystkim rosyjskim poddanym na swobodne opuszczenie granic Rosji wraz z majątkiem, w celu osiedlenia się w innym państwie, co jednak musiało nastąpić z zachowaniem przepisanych na taką okoliczność norm prawnych. Urzędy państwowe i funkcje wojskowe gwarantowano podanym rosyjskim, zapewniając wszelako zarówno ochronę cudzoziemców na niwie prawnej, jak też nabywanie przez nich dóbr nieruchomości w Imperium Rosyjskim. Prawo własności projekt określał jako święte i nienaruszalne, zastrzegając wszakże, iż władze rządowe mogą oczekiwać od osób fizycznych za odpowiednią rekompensatą „złożenia ofiary” z niego, wszelako normowanej przepisami ustawy. Gwarancją państwa na rzecz narodu miał stać się także wprowadzany system przedstawicielski, tworzony przez sejm państwowy (*gosudarstwiennyj sejm, gosudarstwiennaja duma*) składający się z trzech podmiotów: izby wyższej – Senatu, niższej – Izby Poselskiej (*Posolskaja palata*) oraz osoby imperatora⁶⁰.

W istocie rzeczy warszawski projekt karty konstytucyjnej dla Cesarstwa Rosyjskiego wprowadzić zamierzał dość skomplikowany model parlamentaryzmu. Sejm Państwowy miał bowiem być tworzony przez jego składowe przedstawicielstwa lokalne, ulokowane na poziomie namiestnictw – sejmy namiestnictw (*czastnyje sejmy namiestniczeskich obłastiej*), zwoływane co 3 lata oraz Ogólny Sejm Państwowy (*obszczij gosudarstwiennyj sejm*) obradujący co 5 lat. Władza prawodawcza skupiać się miała w osobie monarchy, w wykonywaniu której towarzyszyć miał mu Sejm Państwowy. Tekst Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskoj imperii wprowadzał też obok słowa „sejm”, jako równoważny termin, osadzone głęboko w rosyjskiej tradycji ustrojowej sformułowanie „*duma*”⁶¹.

Twórcy projektu rosyjskiej ustawy konstytucyjnej przyjęli założenie, iż Senat (część jego członków) tworzyłyby izbę wyższą parlamentu w czasie obrad zwołanego przez imperatora sejm i wówczas też wspólnie z izbą poselską uczestniczyć miałyby w wykonywaniu władzy ustawodawczej. Do Senatu wchodziłyby dożywotnio osoby powołane przez cesarza oraz *ex lege* wszyscy pełnoletni wielcy książęta domu panującego. Liczbę członków Senatu określać miał osobiście imperator, ale nie mogła ona przekroczyć jednej czwartej ogólnej liczby posłów ziemskich oraz deputowanych w państwie. Senat

60 Ibidem, 213-217 (art. 78-79; 89-98).

61 Ibidem, 217 (art. 99-101).

strukturalnie dzieliłby się na departamenty ulokowane w stolicach namiestnictw, a także w Sankt-Petersburgu i Moskwie. Do rangi senatora cesarz mógł powołać osoby, które ukończyły 35. rok życia, przeszły stosowną karierę urzędniczą lub wojskową, a także uzyskiwały dochód z posiadanych nieruchomości nie niższy niż 1000 rubli w srebrze. Te ostatnie warunki wyłączone zostały z mocy prawa przy powoływaniu pierwszego składu Senatu. Projekt wyraźnie podkreślał, iż wielcy książęta – członkowie rodziny cesarskiej uzyskują prawo głosu w Senacie połączone z możliwością zasiadania w tym *gremium* dopiero z chwilą osiągnięcia 18 roku życia. Senatorowie oprócz przepisanych im obowiązków mieli być ponadto powoływani przez cesarza w określonej kolejności do wykonywania funkcji sędziego w sądach najwyższych⁶². W myśl założeń projektu w roli izby wyższej Ogólnego Sejmu Państwowego nie występowałby jednak Senat *en bloc*, lecz jedynie jeden z departamentów senackich: moskiewski lub sanktpetersburski, jednorazowo na czas obrad parlamentu powiększony o dodatkową liczbę senatorów wyznaczonych w tym celu przez cesarza. Z kolei izbę niższą – posłów ziemskich – tworzyć mieliby posłowie i deputowani stanowiący połowę ogólnej liczby tych przedstawicieli, wybrani spośród swojego grona w sejmach poszczególnych namiestnictw. Do kompetencji Ogólnego Sejmu Państwowego należeć miało rozpatrywanie projektów ustaw przygotowywanych przez Radę Państwa z zakresu prawa: cywilnego, karnego i administracyjnego, których moc obowiązująca miała rozciągać się na terytorium całego Imperium Rosyjskiego. Ponadto, organ ten byłby właściwy we wszystkich sprawach przekazanych mu przez monarchę, jak również w kwestiach obniżenia lub podwyższenia wysokości podatków, ofiar i danin pieniężnych oraz wszelkiego rodzaju innych obciążeń ponoszonych przez ludność, a ponadto uczestniczyłby w przygotowaniu generalnego budżetu państwa. W ramach funkcjonowania Ogólnego Sejmu Państwa przewidywano możliwość powołania przez każdą z jego izb komisji: prawodawczej, administracyjnej oraz finansów. W izbie wyższej komisje te miałyby liczyć po 5 osób, w izbie niższej natomiast tworzone byłyby poprzez 3 posłów. Miały one współpracować w zakresie legislacji z Radą Państwa, której członkowie mogli brać udział, z prawem wypowiedzania się w kwestiach merytorycznych, w pracach obu izb Ogólnego Sejmu Państwowego⁶³.

62 Ibidem, 226-228 (art. 136-141;147).

63 Ibidem, 221-224 (art. 114-224), nieco inne unormowania wprowadzono dla pozostających poza okręgami namiestnictw, stolic: Sankt-Petersburga oraz Moskwy. Struktura sejmów stołecznych była podobna do przedstawicielstw namiestnictw, lecz izbę wyższą tworzył ulokowany w danej stolicy departament Senatu, zaś izbę poselską osoby wyznaczone przez cesarza z grona wybranych w stolicach i powiatach guberni posłów i deputowanych. Izby poselskie sejmów stołecznych wybierać miały ze

Na poziomie lokalnym – namiestnictw, twórcy Gosudarstwiennoj ustawnoy gramoty zakładali funkcjonowanie partykularnych sejmów (*czastnyh dum*), okręgów namiestniczych (*sejmy namiestniczeskich obłastiej*), także dwuizbowych i również z udziałem imperatora. Izbę wyższą otworzyć miał jeden departament Senatu funkcjonujący w miejscu rezydencji władz tegoż okręgu namiestniczego, zaś niższą – dwie trzecie liczby wygranych w tymże okręgu posłów i deputowanych, zatwierdzonych przez cesarza. Nosić ona miała nazwę Ziemskiej Izby Poselskiej (*Ziemszkaja posolskaja palata*). Posłowie i deputowani do jej składu mieli być wybierani przez powiatowe sejmiki szlacheckie (*ujezdnyje dworianskije sobranija*) i obywatele tychże jednostek podziału administracyjnego (*graždanskije obszczestwa*). Połowa składu osób zasiadających w ziemskich izbach poselskich sejmów namiestniczych miała ulegać odnowieniu przy powoływaniu nowego przedstawicielstwa, przy założeniu iż wyłącznie jednokrotnie, w warunkach pierwszego sejmiku, miało o tym zdecydować losowanie. W projekcie stwierdzano, iż tym sposobem „[...] jedna połowa na swojej funkcji trzy lata, a druga sześć lat”, zastrzegając zarazem, iż posłowie opuszczający izbę w wyniku przeprowadzonego losowania „[...] mogą zostać ponownie wybrani”. W przypadku kolejnych sejmów namiestniczych już w bardziej odległej przestrzeni temporalnej posłowie mieli kończyć okres swojego zasiadania w izbie nie w drodze dokonanego losowania, ale z uwzględnieniem ich stażu sejmowego – „[...] według starszeństwa”. Wprowadzenie analogicznego rozwiązania przewidywano również dla poselskich izb obu sejmów stołecznych – Moskwy oraz Sankt-Petersburga⁶⁴. Zakres właściwości przedmiotowej sejmów okręgów namiestniczych sprowadzał się do rozpatrywania projektów ustaw przekazanych im przez Radę Państwa na wyraźne w tym zakresie polecenie imperatora, ze szczególnym uwzględnieniem tych aktów normatywnych z zakresu prawa miejscowego, które w przyszłości miały obowiązywać na terenie właśnie tej prowincji Imperium Rosyjskiego. Projekty ustaw miejscowych mogły być też wnoszone pod obrady sejmiku prowincjonalnego, z nakazu cesarza, za pośrednictwem Rady Rządzącej namiestnictwa, o ile wcześniej zostały do niej skierowane. Ponadto, za zgodą władcy, sejmy okręgów namiestniczych były właściwe dla podejmowania rozstrzygnięć w sprawie podniesienia lub obniżenia podatków, składek, powinności ziemskich, dochodów i wydatków namiestnictwa (budżet), jak to dość szeroko ujmowano w projekcie” „[...] jednym słowem we wszystkim, co monarsze, z dobrodziejstwa wysokości, będzie dane wnosić do nich celem rozpatrzenia”. Partykularne sejmy namiestnictw miały także rozpatrywać sprawozdania władz administracyjnych oraz opiniować wnioski i petycje wyborców, kierowane do centralnych władz Imperium Rosyjskiego,

swojego składu jedną czwartą część posłów i deputowanych do Ogólnego Sejmiku Państwowego, zaś z tego grona cesarz wyznaczał połowę.

64 Ibidem, 217-218; 229 (art. 148-151).

a następnie do osoby monarchy. W ramach sejmów prowincjonalnych przewidziano funkcjonowanie komisji: prawodawczych, administracyjnych oraz finansów⁶⁵.

Projekt Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskiej imperii opracowany w warszawskiej kancelarii senatora Nikołaja Nowosilcowa ostatecznie nie uzyskał sankcji cesarskiej, trafił *ad acta* i nie stał się nigdy obowiązującą Ustawą Konstytucyjną Cesarstwa Rosyjskiego, a sama Rosja nie przekształcała się monarchię konstytucyjną, zrywając tym samym z systemem władczego *samodzierżawia*. Szerzej nieznaną rosyjskiej i polskiej opinii publicznej przeleżał zapomniany w stolicy Królestwa Polskiego przez prawie dekadę. Ponownie dane mu było jednak zaistnieć w znacząco innej roli, już w dobie nowego panowania imperatora Mikołaja I (1825-1855), i to w radykalnie zmienionej sytuacji politycznej. Po wybuchu powstania listopadowego, w 1830 roku insurgenci trafili przypadkowo na przechowywany tekst Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskiej imperii. W swoich *Wspomnieniach* aktywny uczestnik wydarzeń z lat 1830-1831, książę Leon Sapieha (1803-1878), spisując je już po wielu latach od wydarzeń nocy listopadowej, stwierdza: „W papierach pozostałych w Warszawie po Nowosilcowie znaleziono wiele rzeczy ciekawych, mogących objaśnić panowanie cesarza Aleksandra I. Między innymi był projekt konstytucji dla całego państwa rosyjskiego wyrobiony z rozkazu tegoż cesarza. Miała być Rosja podzielona na prowincje podług narodowości i tak. Litwa z Białą-Rusią miała być jedną – Wołyń, Podole, Ukraina, podobno nawet Zadnieprska drugą – prowincje niemieckie, trzecią. O innych nie pamiętam. Każda prowincja miała mieć swój sejm, stanowiący o wszystkich sprawach administracyjnych i wewnętrznych. Dla spraw dotyczących się ogół monarchii mieli się w Petersburgu zbierać delegaci ze wszystkich sejmów. Zapewne byłby cesarz konstytucję Królestwa Polskiego zmodyfikował i do ustroju całego państwa zastosował. [...] Mojem zdaniem, byłaby to jedynie możliwa forma rządu w kraju, złożonym z wielu narodowości. Poza tem innej formy nie ma, chyba rząd wojskowy, na gwałcie i sile materialnej oparty”⁶⁶.

65 Ibidem, 218-221 (art. 103-113).

66 Leon Sapieha, *Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.)*, wydał Bronisław Pawłowski z przedmową Stanisława Tarnowskiego (Lwów, Warszawa: Herman Altenberg, Gustaw Seyfarth, Edward Wende i Sp., 1914), 155; 342, gdzie sugeruje się, iż zamierzano utworzyć 10 okręgów namiestniczych w Imperium Rosyjskim; odmiennie: Mironienko, *Samodzierżawie i reformy*, 192-193, który w oparciu o zachowany dokument w aktach Komitetu 6 grudnia 1826 roku, pochodzący z papierów Aleksandra I znalezionych po jego śmierci w gabinecie cesarskim jednej z rezydencji władcy: pałacu na Wyspie Kamiennej, w Pałacu Zimowym w Sankt-Petersburgu lub w Carskim Siole podaje, iż jest wysoce prawdopodobne,

Znaleziony w kancelarii senatora Nowosilcowa tekst projektowanej *Ustawy konstytucyjnej Imperium Rosyjskiego* władze powstańcze zdecydowały się wykorzystać jako oręż, swoistego rodzaju broń psychologiczną, w toczonej wojnie z mikołajewską Rosją. Został wydany drukiem formie dwujęzycznej broszury (z tekstem równoległym francusko-rosyjskim) w nakładzie dwóch tysięcy egzemplarzy i opatrzony słowem wstępnym w języku polskim oraz francuskim ministra spraw zagranicznych insurekcyjnego rządu Królestwa Polskiego Andrzeja Horodyskiego (1773-1847/1857)⁶⁷, datowanym na dzień 15 lipca 1831 roku w Warszawie. Pisał on: „Wśród krwawego boju, jaki naród

że przewidywano powołania 12 okręgów namiestniczych. Obejmowałyby one kolejne gubernie: 1) kurlandzką, liftlandzką, estlandzką oraz pskowską (miejsce rezydencji namiestnika: Psków); 2) witebską, smoleńską, mohylewską i kałużską (Witebsk); 3) czernihowską, kijowską, połtawską, charkowską, a także kurską (Kijów); 4) obwód besarabski, gubernie: chersońską, jekaterinosławską, taurydzką (Odessa); 5) archangielską, ołoniecką, wołogską (Archangielsk); 6) nowgorodzką, twerską, jarosławską, władimirską oraz kostromską (Twer); 7) tulską, orłowską, woroneżską, tambowską, riazzańską (Tuła); 8) wiatską, permską, orenburską (Orenburg); 9) niżegorodzką, kazańską, symbirską, saratowską, jak również: penzeńską (Kazań); 10) astrachańską, obwód kaukaski, Gruzję (zapewne Kachetia), Imeretia, Mingrelia (Tyflis – obecnie: Tbilisi); 11) gubernie: tobolska, tomska, irkucka wraz z Kamczatką (Tomsk); 12) wileńska, grodzieńska, mińska, wołyńska oraz podolska, jak również: okręg Białostocki (Wilno). Dokument nie uwzględnia obszaru Królestwa Polskiego jako odrębnego okręgu namiestniczego. Nic też nie wiadomo o istnieniu załącznika do treści projektu *Gosudarstwiennoj ustawnoej gramoty Rossijskoj imperii* z wyszczególnieniem proponowanego podziału na okręgi namiestnicze. Z kolei informacje o 10 okręgach, bez ich dokładnego wyszczególnienia, poza stwierdzeniem, iż: „Gdyby tak się stało, wówczas gubernie Wilno, Grodno, Mińsk, Podole i Wołyń – czyli rozbiorowe zdobycze Rosji – utwierdziłyby się jako samodzielne elementy ustroju, co wzmocniłoby polskie nadzieje na odzyskanie dawnych obszarów wschodnich”, podaje również: Klaus Zernack, *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. Andrzej Kopacki (Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000), 385.

67 Władysław Zajewski, „Powstanie listopadowe 1830-1831”, [w:] Stefan Kieniewicz, Andrzej Zahorski, Władysław Zajewski, *Trzy powstania narodowe kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, red. Władysław Zajewski (Warszawa: Książka i Wiedza, 2000), 159; 256; *Charte constitutionnelle de l'Empire de Russie – Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii* (Varsovie-Warszawa, 1831), 1; w tym miejscu chciałbym bardzo podziękować Panu prof. dr. hab. Markowi Michalskiemu

polski w wielkiej sprawie o niepodległość toczy z zastępami cesarza Rosji, który mu to najistotniejsze dobro wydrzeć usiłuje, ani na chwilę nie wyrzekli się Polacy uczuć wspańiałomyślnych, uczuć ludzkości, jakie Narody winne są sobie nawzajem – ani na chwilę, nie przestali życzyć narodowi rosyjskiemu, aby i on kiedyś prawem zasadniczym obdarzony, swobodniejszym cieszył się bytem. Rząd Narodowy dzielając te same uczucia, prawdziwej doznał radości z odkrycia śladu, że była kiedyś dla Rosjan szczęśliwa chwila, w której głos prawdy, przedarł się do podbojów samodzierżawcy i żądał ustawy zasadniczej; że i w Rosji nareście tak ważnym, a pewnie najporządniejszym dla mieszkańców tego kraju, zaczęto się zajmować dziełem”. Minister Horodyski podkreślał też, iż Rząd Narodowy bezzwłocznie uznał potrzebę upublicznienia tekstu znalezionej w papierach pozostałych po Nikołaju Nowosilcowie, chociaż zaznaczał, iż wówczas władze polskie nie posiadały informacji ani co do czasu, ani też okoliczności jego stworzenia. Nie wiedziały też, czyjego był autorstwa, chociaż trafnie określały, iż: [...] projekt rosyjski późniejszym jest od Konstytucji Królestwa Polskiego z roku 1815”, gdyż: [...] przyswoił z niej bowiem wiele artykułów, jak o tem wzmianki na boku rękopismu znajdujące się świadczą”. Dodatkowo uzupełniano tę informację o dołączeniu do tekstu Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskoj imperii sumarycznego zestawienia materii regulowany polską kartą konstytucyjną z 1815 roku. Tekst swojego wprowadzenia kończył Andrzej Horodyski rewolucyjnym wręcz przesłaniem adresowanym do poddanych imperatora Mikołaja I. Pisał: „Narodowi rosyjskiemu zostawiamy zgłębić powody, dla których ten tak wielki zamiar, dzieło tyle ważne, dotąd w utajeniu spoczywało. Szczerze życząc Rosji, aby przypadek tego odkrycia i ogłoszenia, przypominał Rządowi Rosyjskiemu, że czas jest, aby naród pod jego kierunkiem zostający, który tak dawno polepszenia bytu swego wymaga, naród, który miliony liczy uciesnionych samowolnością bezrządu, zaczął nareście kosztować błogich owoców monarchiczno-konstytucyjnego układu. Cieszyć się będą Polacy, jeżeli ogłoszeniem odkrytego projektu, jakąkolwiek przysługę temu wielkiemu narodowi oddadzą”⁶⁸.

To z czego, jak twierdził minister polskiego Rządu Narodowego Andrzej Horodyski, „cieszyć się” mieli Polacy, diametralnie odmienne uczucia budziło jednak u Mikołaja I. Bezpośrednio po wkroczeniu do Warszawy wojsk rosyjskich 8 września 1831 roku⁶⁹ księgarne jeszcze dość swobodnie

za udostępnienie tej niezwykle rzadkiej i cennej pozycji bibliograficznej z Jego księgozbioru.

68 Andrzej Horodyski, „Wśród krwawego boju...”, [w:] *Charte constitutionnelle de l'Empire de Russie – Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskoj imperii* (Varsovie-Warszawa, 1831), i-vii.

69 Wacław Tokarz, *„Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831* (Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1930), 591-594; Dmitrij

oferowały w swojej ofercie wydaną przez Rząd Narodowy Gosudarstwienną ustawną gramotę Rossijskoj imperii. Imperator, w liście kierowanym do feldmarszałka Iwana Fiodorowicza Paskiewicza (1782-1856), pisanym z Carskiego Sioła 14 (26) września 1831 roku, polecał mu zwrócenie szczególnej uwagi na nawiązane kontakty i zachowania oficerów armii rosyjskiej stacjonujących w Królestwie Polskim, wyrażając w tym kontekście obawy co do możliwości recepcji przez nich rewolucyjnych, niepożądanych idei. Pisał: „Najbardziej obawiam się obyczajowej zarazy”. Informował zarazem Paskiewicza, iż generał Nikołaj Dmitrijewicz Czertkow (1794-1852) ze sztabu feldmarszałka zdążył już dostarczyć mu z Warszawy „[...] egzemplarz projektu konstytucji dla Rosji, znaleziony u Nowosilcowa w papierach”, dodając przy tym: „[...] wydrukowanie tego dokumentu nadzwyczaj przykre; na 100 naszych młodych oficerów 90 przeczyta, nie zrozumie lub zbagatelizuje, ale 10 pozostawi w pamięci, przeanalizują – co najistotniejsze *nie zapomną*. To najbardziej ze wszystkiego mnie niepokoi”. Uznawał, iż stanowi to powód pozostawienia jako niezbędnego minimum oddziałów gwardyjskich w Warszawie, a także potrzeby w miarę częstej wymiany składu osobowego stacjonującego w stolicy Królestwa Polskiego garnizonu. Uzupełniał ten wątek słowami, iż nakazał warszawskiemu gubernatorowi wojennemu, hrabiemu Iwanowi Osipowiczowi (Janowi) de Witt (1781-1840) starać się „[...] pozyskać jak można najwięcej egzemplarzy tej książeczki i zniszczyć – dodając – a rękopis odszukać i przysłać do mnie, tak jak i oryginał aktu polskiej konstytucji, którego poszukiwać należy w archiwum Senatu”⁷⁰. Przyszły namiestnik Królestwa Polskiego⁷¹ niezwłocznie podjął kroki zmierzające do wypełnienia

Wasilewicz Mitiurin, *Feldmarszałek Paskiewicz. Historia kariery idealnej*, przeł. Walentyna Mikołajczyk-Trzecińska (Warszawa: EKBIN Studio PR, 2017), 253.

- 70 Mikołaj I, „List do Iwana Fiodorowicza Paskiewicza, dat. Carskie Sioło, 14(26) września 1831 roku”, [w:] Aleksiej Piotrowicz Szczerbatow, *Generał-feldmarszałk książę Paskiewicz. Jego życie i diejatielność*, t. IV, 1831 god (Sankt-Peterburg: Tipo-Litografija Roman Romanowicz Golike, 1894), 108-110, nr 5.
- 71 Aleksiej Piotrowicz Szczerbatow, *Generał-feldmarszałk książę Paskiewicz. Jego życie i diejatielność*, t. V, 1832-1847 gg (Sankt-Peterburg: Tipografija Trenke i Fiusno, 1896), 61 podaje, iż Iwan Paskiewicz uprzedził podpisanie przez Mikołaja I jego nominacji na urząd Namiestnika Królestwa Polskiego i już 9 dni wcześniej ogłosił w Warszawie objęcie przez siebie tego urzędu, nie otrzymawszy jeszcze stosownego dokumentu. Sam akt nominacji został podpisany przez cesarza 22 marca (3 kwietnia) 1832 roku. W liście z 14(26) marca Paskiewicz donosząc imperatorowi o przebiegu uroczystości związanych z ogłoszeniem *Statutu Organicznego dla Królestwa Polskiego* z tej samej daty, zaznaczał, iż znając:

woli cesarskiej, przekazując imperatorowi zarówno oryginał egzemplarza Ustawy konstytucyjnej Królestwa Polskiego z 1815 roku, jak i 1578 egzemplarzy drukowanego tekstu Gosudarstwiennoj ustawnoj gramoty Rossijskiej imperii wykupionych z rąk przede wszystkim warszawskich księgarzy. Według określenia feldmarszałka Paskiewicza „tak zwana Konstytucja Rosyjska” była, jak ustaliły to rosyjskie władze wojskowe, wydana w nakładzie 2000 sztuk, z czego 102 broszury ten tekst zawierające zostały sprzedane osobom fizycznym przed zajęciem Warszawy w początkach września 1831 roku, 18 – w pierwszych dniach po tym wydarzeniu, zaś bezpośrednio po jej ukazaniu się 150 przejął na swoje potrzeby polski Rząd Narodowy. Na rozkaz jednego z najbliższych współpracowników Mikołaja I, osoby pozostającej w świetle cesarskiej i szefa kancelarii imperatorskiej, generała-adiutanta hrabiego Władymira Fiodorowicza Adlerberga (wł. Eduard Ferdinand Woldemar von Adlerberg, ur. 1791 – zm. 1884), skierowany do komendanta wojskowego Moskwy generała, barona Karła Gustawowicza Staal’a (1777-1853), wszystkie 1578 zakupionych egzemplarzy opracowanego i wydrukowanego następnie przez władze powstańcze w Warszawie projektu rosyjskiej karty konstytucyjnej z lat 1818-1820, zdeponowane w dwóch opieczętowanych skrzyniach, zostały spalone w obrębie kompleksu budynków Arsenalnego Dworu moskiewskiego Kremla w końcu listopada 1831 roku. W żaden sposób nie spowodowały te działania samodzierżawnej władzy odejścia w niepamięć historii tej jednej z pierwszych prób przekształcenia Imperium Rosyjskiego w monarchię konstytucyjną, zaś sam tekst projektowanej karty Aleksandra I był już w XIX wieku przedrukowywany i rozpowszechniany na zachodzie Europy⁷². W istocie rzeczy pozostał pamiątką niezrealizowanej koncepcji ogólnego przekształcenia ustroju Rosji w duchu charakterystycznego dla monarchii europejskich konstytucjonalizmu początków XIX stulecia, przy tym w swej genezie zarówno ideowej, jak i też na niwie recepcji prawa silnie powiązanego z miejscem powstania – z Królestwem Polskim, Warszawą, a także litewsko-polską tradycją konstytucyjną.

„Waszą wolę, ale nie otrzymawszy ukazu, samodzielnie ogłosiłem siebie namiestnikiem Królestwa”. Cesarz odpowiedział mu listem z dnia 23 marca (4 kwietnia), gdzie *expressis verbis* stwierdził: „Ogłaszając siebie namiestnikiem, uczyniłeś bardzo dobrze”.

- 72 Minajewa, *Potajennyje konstitucii Rossiji*, 46-47; Denis Nikołajewicz Sziłow, „Adlerberg Władimir Fiodorowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj imperii. Gławy wysszich i centralnych uczreźdienij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001), 37-38.

Bibliografia

- Ajrabetow Oleg, *Istorija wnieszniej polityki Rossijskoj imperii 1801-1914. 1801-1825 Wnieszniaja polityka imperatora Aleksandra I*. Moskwa: O.O.O. Kuczkowo pole, 2017.
- Akuliszyn Piotr. Władymirowicz, P.A. *Wiaziemskij. Własť i obszczestwo w doreformennoj Rossiji*. Moskwa: Izdatielstwo Pamjatniki istoriczeskoj myśli, 2001.
- Andersson Ingvar, *Dzieje Szwecji*, przeł. Stanisław Piekarczyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Askenazy Szymon, *Rosya-Polska 1815-1830*. Lwów, Warszawa: nakładem H. Altenberga; E. Wende i spółka, 1907.
- Bartoszewicz Kazimierz, *Utworzenie Królestwa Kongresowego*. Kraków: Nakładem Centralnego Biura Wydawnictw N.K.N., 1916.
- Barzykowski Stanisław, *Historia powstania listopadowego*, t. I. Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1883.
- Baszkieicz Jan, *Historia Francji*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003.
- Bespałowa Jelena Konstantinowna, Jewgienija Konstantinowna Rykowa, *Simbirskij rod Turgieniewych*. Ulianowsk: Ulianowskij gosudarstwiennyj techniczeskij uniwersytet, 2011.
- Borodkin Michaił Michajłowicz, *Sprawki o „konstituciji” Finliandii*. Sankt-Peterburg: Wojennaja Tipografija, 1900.
- Borodkin Michaił Michajłowicz, *Istorija Finliandii. Wriemia imperatora Aleksandra I*. Sankt-Peterburg: Gosudarstwiennoj Tipografija, 1909.
- Czapliński Władysław, Adam Galas, Waclaw Korta, *Historia Niemiec*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990.
- Czernow Siergiej Leonidowicz, Kirył Siergiejewicz Czernow, *Gosudarstwiennoj Ustawnoj Gramota Rossijskoj Imperii – istocznik dlia izuczenija prawitielstwiennoho konstitucjonalizma pierwoj czetwerti XIX wieka. Uczebno-metodiczeskoje posobije*. Moskwa: Izdatielstwo PULS, 2014.
- Dusajew Rostisław Naufaldowicz, Marija Borisowna Rewnowa, *Finliandia ot Aleksandra I do Aleksandra III (istoriko-prawowej oczerk)*. Sankt-Peterburg: Izdatielstwo Juridiczeskoho instituta, 2012.
- Fedorczenko Walerij Iwanowicz, „Nowosilcow Nikołaj Nikołajewicz, graf”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*, 121-122. Moskwa: t. II, Minuwszyje, 2018.
- Fedorczenko Walerij Iwanowicz, „Wiaziemskij Piotr Andrejewicz, książ ...”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj Rossijskoj imperii. Encykłopedia biografij*, 211-213. Moskwa: t. I, Minuwszyje, 2018.
- Gierowski Józef Andrzej, *Historia Włoch*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- Gimelson Maksim Isaakowicz, P.A. *Wiaziemskij. Żiźń i tworczesstwo*. Leningrad: Izdatielstwo Nauka, Leningradskoje otdielenije, 1969.

- Gradowski Aleksandr Dmitrijewicz, *Naczęta ruskogo gosudarstwiennogo prawa*, t. I. *O gosudarstwiennom ustrojstwie*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow. Moskwa: Izdatielstwo Ziercało, 2006.
- Izdebski Hubert, „Absolutyzm rosyjski w obliczu konstytucjonalizmu w Europie (XVIII-XIX w.)”, [w:] Adam Bosiacki, Hubert Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*. Kraków: ARCANA, 2013.
- Izdebski Hubert, „Litewskie projekty konstytucyjne z lat 1811–1812 i ich wpływ na Konstytucję Królestwa Polskiego” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 1 (1972): 92-136.
- Izdebski Hubert, „Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 roku”, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. Marian Kallas. 185-232. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Jefremowa Nadieżda Nikołajewna, Siergiej Aleksandrowicz Kołtunajew, „Zmianienia w sudebnoj systemie pierwej połowiny XIX wieku”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. III, *Sudoustrojstwo i sudoproizwodstwo w period stanowlenija i razwitija absoliutizma (koniec XVII – sieredina XIX wieku)*, red. Siergiej Aleksandrowicz Kołtunajew. Moskwa: Norma, 2019.
- Jussila Osmo, *Wielikoje Kniażestwo Finliandskoje 1809-1917*, przeł. W.M. Awcinow, L.W. Anisimow, S.S. Bielajew, I.E. Naletowa, red. A.Ju. Rumiancewa. Helsinki: Ruslania, Books Oy, 2009.
- Karajew Nikołaj Iwanowicz, *Proischożdienije sowriemiennogo narodno-prawowego gosudarstwa: istoriczeskij oczerk konstitucionnych uczeżdzenij i uczenij do sierediny XIX wieku*. Sankt-Peterburg: Tipografija M.[ichaiła] M.[atwiejewicza] Stasiulewicza, 1908.
- Klinge Matti, *Impierskaja Finliandia*, przeł. I. Sołomeszcza, W. Musajewa, A. Rupasowa. Sankt-Peterburg: Izdatielskij Dom Koło, 2005.
- Kodan Siergiej Władimirowicz, „Pierwyj projekt konstitucionnego akta w Rossij”, [w:] *Rossijskij konstitucionalizm w kontekste istoriko-prawowych issledowanij*, red. Dżenerwa Igorijewna Łukowskaja, Natalia Wiktorowna Dunajewa. 98-110. Sankt-Peterburg: FGBU Prezidentskaja biblioteka imieni B.N. Jelcyna, 2014.
- Korkunow Nikołaj Michajłowicz, *Ruskoje gosudarstwiennoje prawo*, t. I. *Wwiedienije i obszczaja czast*, red. i uzupełnienia Zurab Dawidowicz Awałow (Awiliszwili), Michaił Borysowicz Gorenberg, Konstantin Nikołajewicz Sokołow. Sankt-Peterburg: Tipografija Michaiła Matwiejewicza Stasiulewicza, 1908.
- Kudriawcewa Jelena Pietrowna, *Ministerstwo inostrannyh diet Rossiji wo wto-roj czetwierti XIX wieku*. Moskwa: Izdatielstwo MGIMO-Uniwersitet, 2019.

- Łotman Jurij Michajłowicz, „P.A. Wiaziemskij i dwiżenije dekabristow”, *Tartu Rikliku Ülikooli Toimetised. Uczonyje zapiski Tartuskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta*, nr 98, 24-142, 1960.
- Mitiurin Dmitrij Wasilewicz, *Feldmarszałek Paskiewicz. Historia kariery idealnej*, przeł. Walentyna Mikołajczyk-Trzecińska. Warszawa: EKBIN Studio PR, 2017.
- Minajewa Nina Wasiliewna, *Potajennyje konstituciji Rossiji*. Moskwa: N.P. Sotrużestwo Posew, 2010.
- Mironienko Siergiej Władymirowicz, *Samodzierżawije i reformy. Politiczeskaja borba w Rissiji w naczale XIX wieka*. Moskwa: Izdatielstwo Nauka, 1989.
- Mironienko Siergiej Władymirowicz, *Stranicy tajnoj istorii samodzierżawia. Politiczeskaja istorija Rossiji pierwoj połowiny XIX stoletija*. Moskwa: Izdatielstwo Mysl, 1990.
- Murawjew Władimir, *Nikołaj Karamzin*. Moskwa: Izdatielstwo Izograf, Izdatielstwo EKSMO, 2005.
- Okuń Siemion Bencianowicz, *Rossijsko – amerikanskaja kompanija*. Moskwa: Konceptuał, 2019.
- Ordin Kesar Filipowicz, *Pokorenije Finliandii. Opyt opisanija po niezdannym istocznikam*. Sankt-Peterburg: Tipografija I.N. Skorochodowa, 1889.
- Pisarkowa Lubow Fiedorowna, *Gosudarstwiennoje uprawnienije Rossiji w pierwoj czetwerci XIX w.: Zamysły, projekty, wopłoszczenije*. Moskwa: Nowyj Chronograf, 2012.
- Pisarkowa Lubiow Fiedorowna, *Gosudarstwiennoje uprawnienije Rossiji w pierwoj trieti XIX w.: Stanowlenije ministerskoj sistemy*. Moskwa: NP Izdatielstwo Nowyj chronograf, 2019.
- Prokofiew Wadim Aleksandrowicz, *Gercen*. Moskwa: Mołodaja Gwardija, 1987.
- Pychałow Igor, *Finlandija. Gosudarstwo iz carskoj probirki*. Sankt Peterburg, Moskwa, Jekatierinburg, Woroneż, Niżnij Nowgorod, Rostow-na-Donu, Samara, Mińsk: Izdatielstwo Piter, 2019.
- Rolf Malte, *Polskije ziemli pod włastiju Peterburga. Ot wienskogo kongressa do pierwoj mirowoj*, przeł. Kirył Lewinson. Moskwa: Nowoje literaturnoje obozrenije, 2020.
- Rayfield Donald, *Edge of Empires. A History of Georgia*. London: Reaction Books, Ltd, 2012.
- Rey Marie-Pierre, *Aleksandr I*, przeł. A. Ju. Pietrowa, A. Ju. Tereszczenko. Moskwa: *Rossijskaja politiczeskaja encykłopedija* – ROSSPEN, 2013.
- [Romanow] Nikołaj Michajłowicz, wielki książę, *Imperator Aleksandr I. Biografija*. Moskwa: Zacharow, 2010.
- [Sabłukow] Nikołaj Aleksandrowicz], *Zapiski generała N.A. Sabłukowa o wriemienach imperatora Pawła I i o konczinie etogo gosudarja*. Moskwa:

- Fond Preobrażenije, *Obszczestwo sochranienija literaturnogo nalsedija*, 2002.
- Sarnecki Paweł, „Wstęp”, [w:] *Najstarsze konstytucje*, wyb., przeł. Paweł Sarnecki, 5-9. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997.
- Skarbek Fryderyk, *Dzieje Polski*, cz. II., *Królestwo Polskie od epoki początku swego do rewolucji Listopadowej*. Poznań: Nakładem Księgarni J.K. Żupańskiego, 1877.
- Szczerskij Adalbert Wikientjewicz. *Nikołaj Michajłowicz Karamzin*. Moskwa: OOO Kuczkowo pole, Swjaż epoch, 2016.
- Szczerbatow Aleksiej Piotrowicz, *General-feldmarszał książę Paskiewicz. Jego życie i działalność*, t. V. 1832-1847 gg. Sankt-Peterburg: Tipografija Trenke i Fiusno, 1896.
- Szilder Nikołaj Karłowicz, *Imperator Aleksandr pierwszy. Jego życie i carstowanie*, t. I. Moskwa: OAO Moskowskije uczebniki i Kartolitografija, 2008.
- Szilder Nikołaj Karłowicz, *Imperator Aleksandr pierwszy. Jego życie i carstowanie s ilustracjami*, t. III. Moskwa: OAO Moskowskije uczebniki i Kartolitografija, 2009.
- Szilder Nikołaj Karłowicz, *Imperator Aleksandr pierwszy. Jego życie i carstowanie s ilustracjami*, t. IV. Moskwa: OAO Moskowskije uczebniki i Kartolitografija, 2010.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Adlerberg Władimir Fiodorowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskiej imperii. Gławy wysszych i centralnych uczreżdzenij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Bałaszow Aleksandr Dmitrijewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskiej imperii. Gławy wysszych i centralnych uczreżdzenij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 56-59. S[ankt]-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Nowosilcow Nikołaj Nikołajewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskiej imperii. Gławy wysszych i centralnych uczreżdzenij 1802-1807. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 465-467. S[ankt]-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziszow Aleksiej Wasiliewicz, *General-feldmarszał Iwan Iwanowicz Dibicz-Zabajkalskij „... Ja wies' budu prinadleżat' Rossiji!”*. Moskwa: Akademickieskij projekt, 2018.
- Szordykowska Barbara, *Historia Finlandii*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2011.
- Szpoper Dariusz, „Litewskie koncepcje odbudowy państwowości w sojuszu z Rosją do 1815 roku”, [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI*

- wieku, red. Marek Maciejewski, Maciej Marszał. 225-249. Wrocław: Kolonia Limited, 2002.
- Szumigorski Jewgienij Sewastianowicz, *Impierator Paweł I. Żiźń i carstwowanije*. Moskwa: Gosudarstwiennaja publicznaja istoriczeskaja biblioteka Rossiji, 2014.
- Śliwowska Wiktoria, *Aleksander Hercen*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2017.
- Tereszczuk Andriej, *Paweł I. Żiźń i carstwowanije*. Sankt-Peterburg: Vita Nova, 2011.
- Tokarz Waclaw, *„Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1930.
- Wandycz Piotr, *Pod zaborami. Ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795-1918*, przeł. Wojciech Zajączkowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994.
- Winkler Heinrich August, *Długa droga na Zachód*, t. I. *Dzieje Niemiec 1806-1933*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Witkowski Wojciech, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Wernadskij Giorgij Władymirowicz, *Gosudarstwiennaja ustawnaja gramota Rossijskiej imperii 1820 g*. Praga: Tipografija Komiteta po obespieczeniju russkich studentow w Cz.S.R., 1925.
- Zajewski Władysław, „Powstanie listopadowe 1830-1831”, [w:] Stefan Kieniewicz, Andrzej Zahorski, Władysław Zajewski, *Trzy powstania narodowe kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe*, red. Władysław Zajewski, 149-279. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000.
- Zernack Klaus, *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. Andrzej Kopacki. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000.
- Zins Henryk, *Historia Anglii*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Bellona, 1995.